

DE INZETBAARHEID VAN JURIDISCHE ADVIESSYSTEMEN IN DE PRAKTIJK VAN HET SOCIALE-ZEKERHEIDSRICHT

Sinds enige jaren is er een groeiende belangstelling ontstaan voor de inzet van juridische adviesystemen in de rechtspraktijk. In kringen van instellingen en diensten die op een of andere wijze zijn betrokken bij de toepassing van het sociale-zekerheidsrecht, valt een duidelijke interesse te bespeuren voor de mogelijkheden om computers in te schakelen in de administratieve en juridische praktijk.

Hoewel het gebruik van juridische adviesystemen in dit verband nog lang geen evidentie is (getuige het aantal systemen dat momenteel effectief gebruikt wordt), wettigt de ruime belangstelling voor het onderwerp zeker een reflectie over de toekomstmogelijkheden om juridische adviesystemen in de praktijk van het sociale-zekerheidsrecht. Hoewel vele opmerkingen in dit artikel ook van toepassing zijn op de inzet van juridische adviesystemen in andere rechtstakken, blijft een bespreking van de inzetbaarheid hier beperkt tot de tak van het sociale-zekerheidsrecht, gezien de ervaringen van de auteurs op dit gebied.

Na enkele inleidende beschouwingen over wat juridische adviesystemen zijn (1) en over de huidige stand van het onderzoek ernaar (2), wordt ingegaan op de vaststelling dat vele juridische adviesystemen handelen over een bepaald domein uit het sociale zekerheidsrecht (3). Er wordt tevens gepoogd een profiel te geven van de verschillende potentiële gebruikers van een juridisch adviesstelsel (4). Een bespreking van de inzetbaarheidsvereisten (5) en de beperkingen aan de inzetbaarheid (6) van juridische adviesystemen wordt afgerond met een beschrijving van HANDIPAK, een bestaand operationeel juridisch adviesstelsel binnen het sociale-zekerheidsrecht (7).

1. Wat zijn juridische adviesystemen ?

Een bespreking van de inzetbaarheidsvereisten van juridische adviesystemen dient uiteraard te beginnen met een antwoord op de vraag wat juridische adviesystemen zijn. Het antwoord op deze vraag ligt niet voor de hand en vergt enige voorafgaande toelichting.

De inzet van juridische adviesystemen in de rechtspraktijk moet gezien worden in het licht van de snel toenemende belangstelling voor de andere gebruiksmogelijkheden van computers in de rechtspraktijk. Die interesse hangt ongetwijfeld samen met de hoge vlucht van de ontwikkelingen in de informatica, waardoor computers tot alsmaar betere en nieuwe prestaties in staat blijken te zijn. Maar daarnaast is dit vooral te danken aan de baanbrekende samenwerking van juristen, informatici en andere wetenschappers bij wie de interesse ontstond om uit te zoeken hoe computers kunnen worden betrokken in de werking van ons rechtssysteem. Deze wetenschappelijke belangstelling heeft meteen geleid

tot een nieuwe discipline op het raakvlak van informatica en recht: de *juridische informatica* ¹.

1.a. Het gebruik van de computer in de rechtspraktijk ²

1.a.1. Administratieve functies

De interesse van de jurist voor de computer is lange tijd beperkt gebleven tot de mogelijkheden ervan op het vlak van *tekstverwerking en gegevensbeheer*. Zo kan een jurist de computer gebruiken voor het opstellen van teksten, brieven en procedurestukken. Ook kunnen standaardteksten of standaardformulieren via de computer snel en efficiënt worden aan- of ingevuld. Een andere mogelijkheid tot gebruik van de computer bestaat erin allerhande informatie die relevant is voor de dagelijkse rechtspraktijk, op te slaan in de computer. Deze informatie kan dan naar willekeur worden opgevraagd en tevens kan ze op een efficiënte manier worden aangevuld of gewijzigd. Computerprogramma's die al deze administratieve functies uitvoeren zijn momenteel gemakkelijk verkrijgbaar op de markt ³.

Juristen kunnen computers natuurlijk ook gebruiken om bepaalde processen te automatiseren, waar de inzet van computers voor de hand ligt, zoals bij het *uitvoeren van mathematische bewerkingen*. Momenteel beschikken vele overheidsdiensten (waaronder talrijke sociale-zekerheidsinstellingen) over computersystemen die sociale uitkeringen geautomatiseerd berekenen. Hoewel dergelijke berekeningssystemen vaak de uitvoering zijn van een juridisch voorgeschreven berekeningswijze, zijn het eigenlijk niet meer dan grote rekenprogramma's, die routinematige operaties zonder enige juridische redenering uitvoeren.

Nog een stapje verder gaan de zogenaamde *geautomatiseerde administratieve informatiesystemen*, waarmee hele reeksen van administratieve handelingen kunnen worden toevertrouwd aan de computer. Inzet van dergelijke systemen rendert vooral in administratieve omgevingen die te

¹ Over het niet altijd even duidelijke onderscheid tussen «juridische informatica» en «rechtsinformatica», zie A.H.J. SCHMIDT, «Rechtsinformatica», in *Computerrecht*, 1986, nr. 1, pp. 15-19; A.W. KOERS, *Informatie, informatica in theorie en praktijk*, Samsom/H.D. Tjeenk Willink, Brussel, Alphen aan den Rijn, 1987, pp. 19-36.

² Over de verschillende gebruiksmogelijkheden van de computer, zie H. FRANKEN, «The expertise centre for juridical software», in D. KRACHT, e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: an overview of criteria for validation and practical use*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1990, pp. 5-7. In dit eerder schematisch artikel onderscheidt de auteur nog enkele andere gebruiksmogelijkheden, die hier niet ter sprake komen, zoals de analyse van rechterlijke uitspraken en het ondersteunen van juridisch onderwijs.

³ J. DUMORTIER en W. DAEM (red.), *Informatica in de advocatenpraktijk*, verslagboek van de studiedag van het Vlaams Pleitgenootschap bij de Balie te Brussel op 18 februari 1989, Kluwer, Antwerpen, 1990, pp. 1-259.

maken hebben met een groot aantal te verwerken gegevens en een aaneenschakeling van routinehandelingen. Toepassingen hebben vooral betrekking op de formele beoordeling van formuleren, het selecteren van relevante gegevens, de toewijzing van dossiers binnen een administratieve dienst, het organiseren van financiële verrichtingen en het voeren van een boekhouding. Geautomatiseerde informatiesystemen bestaan vaak uit verschillende subsystemen met onderscheiden taken, die aan elkaar zijn geschakeld onder toezicht van een apart computersysteem ⁴.

Wanneer verschillende gegevensbanken op elkaar worden aangesloten via een netwerk, ontstaat de mogelijkheid van wederzijdse uitwisseling van gegevens in een *netwerk van gegevensbanken*. Het grote voordeel van een dergelijk systeem ligt in de grote beschikbaarheid van gegevens die anders niet of moeilijker bekend zouden zijn, en de snelheid waarmee gegevens uitgewisseld kunnen worden.

Netwerken van gegevensbanken kunnen in de optiek van de rechtstoepassing zeer nuttig zijn, omdat zij allerhande administratieve procedures die gericht zijn op de vergaring en verwerking van juridische informatie, sneller doen verlopen. Bovendien kan worden vermeden dat gegevens die reeds bekend waren in één gegevensbank, nogmaals in een andere gegevensbank dienen te worden opgeslagen. In een sterk gebureaucratiseerde rechtstak als de sociale zekerheid biedt deze inzetmogelijkheid van computers interessante perspectieven ⁵.

1.a.2. Juridische gegevensbanken

Computers kunnen ook worden aangewend als instrument voor opslag van specifieke juridische informatie, zoals wetteksten, rechtspraak en juridische literatuur. De gebruiker kan deze informatie dan opvragen en op scherm bekijken.

Dergelijke systemen worden aangeduid met de term *juridische gegevensbanken*. Technisch gesproken doen dergelijke systemen ook niets meer dan het beheren van gegevens: het systeem verzamelt gegevens en toont die op vraag van de gebruiker. De term *juridisch* slaat dan ook maar alleen op het juridisch karakter van de teksten die in het systeem worden opgeslagen. Het grote voordeel van deze systemen is echter dat de jurist zijn rechtsbronnen kan consulteren op een veel efficiëntere manier dan het manueel raadplegen van zijn gedrukte informatiebronnen, doordat het zoekproces via de computer sneller verloopt en allerhande faciliteiten voor de gebruiker ter beschikking staan om «in-

telligent» te zoeken naar zijn benodigde informatie (zoeken via trefwoorden of relevante begrippen).

1.b. Invloed van de ontwikkelingen in de A.I.-technologie

Nieuwe perspectieven voor de inzet van computers in de rechtspraktijk werden geopend dankzij de ontwikkelingen in het onderzoek naar de mogelijkheden van A.I. en computers. A.I. staat voor «Artificiële Intelligentie»: het is een concept dat is ontwikkeld via een wisselwerking tussen verscheidene wetenschappelijke disciplines (informatica, filosofie, psychologie en linguïstiek) en van een theoretisch model is geëvolueerd naar een brede waaier van praktijkgericht, toegepast wetenschappelijk onderzoek.

Centraal in het A.I.-onderzoek staat de vraag in welke mate menselijke denkprocessen kunnen worden nagebootst bij de computer, op een zodanige wijze dat de computer dezelfde of vergelijkbare conclusies trekt uit deze processen als de mens doet. Onderzoekers analyseren hierbij eerst hoe dergelijke processen bij de mens tot uiting komen en vervolgens worden deze processen geformaliseerd tot een model van functies, concepten en regels dat voor de computer bevattelijk is.

Het A.I.-onderzoek is momenteel zeer uitgebreid en omvat tal van menselijke denkprocessen, zoals de natuurlijke taalverwerking, beeld- en patroonherkenning, het spelen van complexe spelen, het leren uit precedentes, het creatief produceren van nieuwe procesregels of het aanleren van geavanceerde kennis ⁶.

Daarnaast is er één specifiek menselijk denkproces dat bijzondere aandacht verdient: het menselijk redeneren in al zijn vormen. Redeneren kan omschreven worden als een activiteit waarbij nieuwe kennis wordt afgeleid uit de combinatie van reeds verworven kennis volgens bepaalde redeneerregels die bepalen welke combinaties geoorloofd zijn en welke niet. Het resultaat van een redeneerproces kan een louter abstracte conclusie zijn (zoals in de formele logica), maar toegepast op een concrete situatie, geeft zij een bruikbare oplossing voor een concreet probleem.

Wanneer een jurist redeneert, maakt hij gebruik van specifiek juridische redeneerregels, die samen met de kennis van de materiële rechtsregels zijn *juridische kennis* uitmaken. Bij het zoeken naar een oplossing voor een concreet juridisch geschil zal de jurist steeds gebruik moeten maken van deze redeneerregels, opdat de geponeerde oplossing de basis kan vormen van een juridisch geldige redenering.

1.c. Juridische kennissystemen

Kennissystemen worden in de (meestal Engelstalige) vakliteratuur vaak aangeduid als KBS (knowledge-based systems) of als IKBS (intelligent knowledge-based systems). R. Susskind definieert een kennissysteem in het algemeen als een computersysteem dat een voorstelling van kennis bevat, waarmee gegeven problemen kunnen worden opgelost ⁷. Juridische kennissystemen kunnen dan omschreven worden als systemen die representaties van *juridische kennis* bevatten,

⁴ Een uitvoerig beschreven voorbeeld van een geautomatiseerd informatiesysteem is het Nederlandse informatiesysteem voor individuele huursubsidie, waarbij de behandeling van het aanvraagformulier om een huursubsidie en de financiële afhandeling van het dossier zijn geautomatiseerd. Zie J.L.W.M. VERDAAS, e.a., «Individuele huursubsidie geautomatiseerd», *Informatie*, 1990, nr. 7/8, pp. 599-654 (het hele nummer is overigens gewijd aan diverse aspecten m.b.t. dit informatiesysteem).

⁵ Een uniek initiatief in dit verband is de oprichting door de overheid van een Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, die de gegevensstroom moet organiseren tussen de talrijke instellingen en diensten die in België met de uitvoering van de sociale zekerheid zijn belast. Zie: F. ROBBER, «Het wetsontwerp tot oprichting en organisatie van een kruispuntbank van de sociale zekerheid», in *Computerrecht*, 1990, nr. 1, pp. 8-15.

⁶ R. SUSSKIND, *Expert systems in law*, Clarendon Press, Oxford, 1987, p. 8.

⁷ R. SUSSKIND, o.c., p. 9.

waarmee gegeven juridische problemen kunnen worden opgelost.

Juridische kennissystemen zijn normaliter opgebouwd uit een aantal afzonderlijke delen die met elkaar in verbinding zijn gesteld en samen het kennissysteem vormen⁸.

– Een eerste component is de *kennisbank* van het systeem. Hierin zijn de juridische regels verwerkt, zoals die op zeker ogenblik van toepassing zijn binnen een bepaald domein van het recht. De kennisbank is dus een reflectie van een bepaalde stand van de reglementering.

– De tweede component is het *inferentiemechanisme* van het systeem, ook wel aangeduid als inferentiemachine of inferentiemotor (inference engine). Hiermee wordt het programma bedoeld waarmee het kennissysteem tot de oplossing van een bepaald probleem komt. Het inferentiemechanisme is eigenlijk een zoekstrategie die zal uitmaken welke regels toegepast dienen te worden om een oplossing voor de gestelde probleemsituatie te vinden.

– De derde component is de *expertinterface*. Dit is het deel van het systeem waarmee de ontwikkelaar of onderhouder van het systeem de kennis in de kennisbank kan inbrengen of wijzigen.

– De vierde component is de *gebruikersinterface*. Via dit stuk computercode kan de gebruiker met het systeem communiceren en informatie meedelen en kan het systeem vragen stellen aan de gebruiker. Veel voorkomend bij kennissystemen is de *interactieve gebruikersinterface*, waarbij de bestanddelen van een probleem door de gebruiker aan de computer wordt megedeeld «op vraag» van de computer, telkens als deze laatste een nieuw element nodig heeft om het gestelde probleem op te lossen.

– Als vijfde component dient de *uitlegfunctie* van het systeem te worden vermeld. Hieronder wordt de mogelijkheid verstaan dat een systeem kan uitleggen waarom het kennis op een bepaalde manier gebruikt of waarom het een bepaalde keuze maakt tussen verschillende mogelijke alternatieven⁹. Binnen de uitlegfunctie kan een onderscheid worden gemaakt tussen de *HOW-functie*, die toont hoe regels in een redenering worden gebruikt, en de *WHY-functie*, die een verantwoording geeft voor het stellen van een vraag aan de gebruiker.

– Ten slotte is er de *documentatiefunctie*, waardoor het systeem informatie kan verschaffen over de kennis die in het systeem is verwerkt. Een veel voorkomende toepassing hiervan is de aanduiding van de rechtsbronnen van de geformaliseerde juridische kennis.

De kennisbank en het inferentiemechanisme vormen de harde, onmisbare kern van elk kennissysteem. De expertinterface en gebruikersinterface vergemakkelijken enkel de communicatie van het systeem met de expert of de gebruiker, maar zijn niet essentieel voor de werking van het kennissysteem. Wanneer een kennissysteem echter wordt ingezet in de rechtspraktijk, zijn deze interfaces, evenals uitleg-

en documentatiefuncties, wel van een cruciaal belang voor de «gebruikskwaliteit» van een juridisch kennissysteem.

Bij de ontwikkeling van een kennissysteem dienen zes geïntegreerde programma's te worden geschreven voor elk van de voornoemde functies van een kennissysteem. Hoewel deze praktijk nog steeds voorkomt, kan men vaststellen dat ontwikkelaars meer en meer gebruik maken van commerciële expertsysteem-shells, die de programmatuur van inferentiemechanisme, interfaces uitleg- en documentatiefuncties reeds omvatten. Op die manier wordt de ontwikkeling van een kennissysteem gerealiseerd door het invoeren van expertkennis in de bedoelde shell.

1.d. Juridische adviessystemen¹⁰

Juridische adviessystemen kunnen gedefinieerd worden als een bepaald type van juridische kennissystemen, die zich van de andere types van juridische kennissystemen onderscheiden door de specificiteit van hun functie, namelijk het formuleren voor de gebruiker van een *advies* i.v.m. een concreet en geïndividualiseerd probleem¹¹.

Het door het systeem meegedeelde advies is evenwel geen advies in de gebruikelijke betekenis (in de zin van een omstandige «goede raad» om iets al dan niet te doen), maar de eindconclusie van een intern redeneerproces i.v.m. een door de gebruiker voorgelegde concrete en geïndividualiseerde probleemsituatie. Echte adviesverlening blijft een mensenzaak, omdat het aan de gebruiker van het systeem is om door interpretatie van deze conclusie te adviseren over de praktische handelingen die eventueel dienen te worden verricht.

Kennissystemen kunnen ook andere taken uitvoeren dan het verlenen van een specifiek advies, zoals het intelligent consulteren van een databank, het ondersteunen van be-

¹⁰ Met «juridisch adviessysteem» wordt hier een type systeem bedoeld dat dikwijls met andere benamingen wordt aangeduid, zoals «beslissingsondersteuningssysteem» (decision support system). In het Engels wordt een adviessysteem willekeurig aangeduid als «advice-system», «advisory system» of «advisory system for/on legal questions».

¹¹ Er bestaat in wetenschappelijke kringen blijkbaar geen eensgezindheid over het onderscheid tussen de termen «juridisch kennissysteem» en «juridisch expertsysteem» (dit is trouwens de reden waarom in dit artikel niet gesproken wordt over «juridische expertsystemen»). Beide begrippen lijken een soort van genusaanduiding te zijn, waarvan juridische adviessystemen een bepaald type vormen, maar over het juiste onderscheid tussen de twee termen bestaat nog onenigheid. Voor R. SUSSKIND is de aanduiding «expertsysteem» specifiekere dan «kennissysteem», omdat de kennisbank van de laatstgenoemde niet beschikt over de deskundigheid van de eerstgenoemde (R. SUSSKIND, o.c., p. 9). Bepaalde auteurs stellen juridische expertsystemen dan weer gelijk met juridische adviessystemen (O.W.M. KAMSTRA, «Juridische expertsystemen: de volgende mijlpaal», *Nederlands Juristenblad*, 1985, p. 1058; H.O. KERKMEESTER en C.J. VAN DE VELDE, «De ontwikkeling van juridische computeradviesystemen», in *Computerrecht*, 1988, nr. 3, p. 141). Nog andere auteurs menen dat er slechts sprake kan zijn van een juridisch kennissysteem, als dit systeem empirische kennis van de juridische werkelijkheid bevat; omdat dit element ontbreekt in een juridisch adviessysteem, kan dit laatste niet als een kennissysteem worden gezien (R.V. DE MULDER, C. VAN NOORTWIJK en C.J. VAN DE VELDE, «De Juricas-programma's besproken», in *Computerrecht*, 1989, nr. 3, pp. 152-154).

⁸ L.J.M. AARTS (red.), *Informatica en Sociale Zekerheid*, Vuga Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage, 1989, pp. 12-15. J.H. SPOOR, «Expert systems and the law», in H.W.K. KASPERSEN en A. OSKAMP (red.), *Amongst friends in Computers and Law*, Kluwer, Deventer, 1990, p. 23.

⁹ A. OSKAMP, *Het ontwikkelen van juridische expertsystemen*, in *Reeks Informatica en Recht*, nr. 11, Antwerpen/Deventer, Kluwer, 1990, p. 12.

leidsbeslissingen of het simuleren van gevolgen van wetswijzigingen. Voor dergelijke taken is een adviessysteem niet bedoeld.

Juridische adviessystemen worden normaal gezien gekenmerkt door de hoge mate van specialisatie van de juridische kennisbank m.b.t. een beperkt gedeelte van het domein van juridische kennis. Dit is geen exclusief kenmerk, omdat andere vormen van juridische kennissystemen dit ook hebben. Toch wordt die sterke specialisatie van de juridische kennis naar één welbepaald domein van het recht soms ook gezien als een eigenschap die adviessystemen van kennissystemen in het algemeen onderscheidt¹².

In hun streven naar optimalisatie van adviessystemen hebben sommige auteurs algemene richtlijnen geformuleerd om uit te maken wanneer een adviessysteem als een behoorlijk werkend systeem beschouwd kan worden. Zo worden eisen aan het systeem geformuleerd inzake *transparantie* (de mogelijkheid tot motivering van een geformuleerde conclusie), *exhaustiviteit* (het vermogen om voor alle gevallen in een oplossing te voorzien) en *flexibiliteit* (aanpasbaarheid van de kennisbank)¹³.

2. Huidige stand van het onderzoek inzake juridische adviessystemen

2.a. Stand van het onderzoek

Het wetenschappelijk onderzoek inzake juridische kennissystemen is een relatief recent verschijnsel. Het begin van de wetenschappelijke onderzoeksactiviteit mag gesitueerd worden in het begin van de jaren zeventig, met de start van het Taxman-project van L.T. McCarty aan de Amerikaanse Stanford Law School¹⁴. Andere belangrijke onderzoeksactiviteiten werden even later ingezet in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Italië, Frankrijk en het toenmalige West-Duitsland. Tussen 1970 en 1980 werden over de gehele wereld ruim een dertigtal onderzoeksinitiatieven genomen¹⁵. Vanaf 1980 kan worden gesproken van een echte «explosie» van wetenschappelijke onderzoeksprojecten en -voorstellen inzake juridische kennissystemen¹⁶.

Volgens R. Susskind kunnen in de ontwikkeling van het onderzoek inzake juridische kennissystemen vier fasen worden onderscheiden. Na een eerste fase van speculatieve ideeën rond de mogelijkheden van de inzet van computers in het recht en een tweede fase van beginnend onderzoekswerk, plaatst hij de derde fase van intensief researchwerk

en een vierde fase van commercialisatie van juridische kennissystemen¹⁷. Het begin van de vierde fase – de fase van commercialisatie van juridische kennissystemen – laat hij voor de meeste westerse landen ingaan rond 1985, maar daaraan dient onmiddellijk te worden toegevoegd dat dit niet betekent dat ieder onderzoeksproject automatisch leidt tot de commercialisatie van een of andere applicatie.

Geografisch gezien concentreert de grootste onderzoeksactiviteit zich in de Verenigde Staten en West-Europa, maar ook daarbuiten bestaan actieve onderzoekscentra. In Europa zijn vooral Groot-Brittannië en Nederland pioniers op het gebied van wetenschappelijk onderzoek naar juridische kennissystemen.

2.b. Stand van het onderzoek in België

De stand van het wetenschappelijk onderzoek naar juridische kennissystemen in België is zeker niet vergelijkbaar met de situatie in de toonaangevende Europese landen, gezien de beperkte traditie in België van de inzet van informaticamiddelen in de juridische sfeer¹⁸. De meeste realisaties op het vlak van juridische kennissystemen zijn dan ook prototypes waarmee de mogelijkheden van een bepaald soort technologie of kennisrepresentatie zijn uitgetest.

Momenteel zijn er in België (bij ons weten) een drietal soorten actoren bezig met de ontwikkeling van juridische kennissystemen.

Allereerst zijn er de universitaire onderzoekscentra die werken rond recht en informatica. Het betreft hier I.C.R.I. (Interdisciplinair Centrum voor Recht en Informatica) van de K.U.Leuven en C.R.I.D. (Centre de Recherches Informatique et Droit) van de F.U.N.D.P. Namen. Binnen I.C.R.I. zit de onderzoeksgroep INFOSOC (INFormatica en SOCiaal recht), die zich voornamelijk bezighoudt met problemen inzake inzetbaarheid van kennissystemen in het sociaal recht. Momenteel zijn er in het kader van INFOSOC twee onderzoeksprojecten lopende. Binnen een eerste project (M.I.J.A., wat staat voor «Model voor de inzet van Informatica bij Juridische Adviesverstrekking») worden juridische adviessystemen ontwikkeld die kunnen worden ingezet binnen de context van de Belgische sociale zekerheid¹⁹. In het kader van een tweede project (MOCOSS, wat staat voor «Model for the Comparison of Social Security systems») is een prototype van rechtsvergelijkend systeem ont-

¹⁷ R. SUSSKIND, «Artificial Intelligence, Expert Systems and the Law: A European Appraisal», in H.W.K. KASPERSEN en A. OSKAMP, *Amongst friends in Computer and Law*, Kluwer, Deventer, 1990, pp. 244-248.

¹⁸ Gegevens voor de toestand in België ontleend aan een lezing door F. ROBBEN over «Juridische kennissystemen in België» op de vergadering van de Nederlandse Stichting Juridische Kennissystemen (JURIX) van 20 september 1991 te Leuven. Zie ook D. BROUWERS en F. ROBBEN, «Rapport sur les systèmes experts juridiques en Belgique», in Raad van Europa, *Les systèmes basés sur l'intelligence artificielle dans le domaine juridique*, Actes du 9e symposium sur l'informatique juridique en Europe (Bonn 10-12 oktober 1989), Straatsburg, 1991, pp. 63-71.

¹⁹ F. ROBBEN, «Description du projet M.I.J.A.: Model voor de inzet van Informatica bij Juridische Adviesverstrekking», in M. SCHAUS (red.), *Systèmes experts et droit*, E. Story-Scientia, Brussel, 1988, pp. 87-96.

¹² R. SUSSKIND, *o.c.*, p. 12.

¹³ R. SUSSKIND, *o.c.*, p. 9.

¹⁴ Dit project en de twee bekende realisaties uit dit project (de experimentele adviessystemen Taxman I en Taxman II, die beide adviseren over de fiscale aangelegenheden van grote ondernemingen) zijn uitvoerig beschreven in de literatuur. Een volledige lijst met bibliografische gegevens is terug te vinden in R. SUSSKIND, *o.c.*, pp. 276-277 en M. SERGOT, *The representation of law in computer programs: a survey and comparison*, Academic Press, Londen, 1991, pp. 6-8.

¹⁵ R. SUSSKIND, «Artificial intelligence, Expert Systems and the Law: A European Appraisal», in H.W.K. KASPERSEN en A. OSKAMP, *Amongst friends in Computer and Law*, Kluwer, Deventer, 1990, pp. 241-254.

¹⁶ M. SERGOT, *o.c.*, p. 8.

worpen, waarmee een aantal werkloosheidsreglementeringen van EG-lidstaten worden vergeleken en waarmee de effecten van EG-maatregelen op deze werkloosheidsreglementeringen kunnen worden onderzocht²⁰. Naast deze twee specifieke onderzoekscentra bestaan er tevens een aantal universitaire labs waar algemeen (dus niet specifiek op het recht gericht) onderzoek wordt verricht naar A.I.-toepassingen. Dergelijke labs zijn te vinden aan de K.U. Leuven, de U. Gent en de V.U. Brussel.

Een tweede groep bestaat uit een aantal kleinere, maar zeer gespecialiseerde firma's, die reeds kennissystemen op tal van domeinen hebben geproduceerd en interesse hebben gekregen voor applicaties op het juridische vlak. Sommige van deze firma's zijn spinoffs van universitaire onderzoekscentra en zijn bemand met vroegere wetenschappelijke medewerkers van universiteiten.

Ten slotte zijn de verkopers van commerciële expertsystem-shells, zoals Software Generation (AionDS en KBMS) en Information Builders (Level5) meer en meer geïnteresseerd geraakt in de ontwikkeling van juridische kennissystemen. Ook bepaalde hardwareconstructeurs, die over een shell beschikken, hebben ruime belangstelling voor juridische kennissystemen.

2.c. Realisaties op het vlak van juridische adviessystemen

Op dit ogenblik bestaat er geen publikatie met een gesystematiseerd overzicht van alle juridische adviessystemen die tot nog toe zijn vervaardigd. Wel bestaan er voor bepaalde landen overzichten met de realisaties op het vlak van juridische kennissystemen²¹. Overzichten van realisaties kunnen ook worden aangetroffen in de gepubliceerde rapporten van congressen en workshops over juridische kennissystemen²².

2.c.1. Realisaties in Nederland²³

Gezien de grote produktie van juridische kennissystemen in Nederland, wordt hier enkel ingegaan op de Nederlandse juridische adviessystemen die het resultaat zijn van universitaire wetenschappelijk onderzoek en die als dusdanig een zekere bekendheid hebben verworven, ook al zijn ze niet altijd als een echt commercieel product op de markt beschikbaar.

²⁰ K. DEBROCK, V. LEMMENS, F. ROBBEN en B. VAN BUGGENHOUT, «Development of a knowledge-based system for the comparison of national security systems of member states of the European Community in dynamic perspective», in C. VAN NOORTWIJK e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: aims for research and development*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1991, pp. 36-47.

²¹ R. SUSSKIND, *Expert systems in law*, Clarendon Press, Oxford, 1987, pp. 257-261 (deze bladzijden omvatten een overzicht van negentien applicaties, waarvan slechts één gecommmercialiseerd is). Voor Nederland en België worden soortgelijke onderzoeken verricht door M. WEUSTEN (m.b.t. de resultaten van wetenschappelijk onderzoek) en M.A. NIEUWENHUIS (m.b.t. commerciële applicaties).

²² Onder andere: Raad van Europa, *Les systèmes basés sur l'intelligence artificielle dans le domaine juridique*, Actes du 9e symposium sur l'informatique juridique en Europe (Bonn 10-12 oktober 1989), Straatsburg, 1991, pp. 1-211.

²³ Kort historisch overzicht van onderzoek en realisaties in Nederland in H.J. VAN DEN HERIK, *Kunnen computers rechtspreken?*, Gouda Quint B.V., Arnhem, 1991, pp. 22-24.

In het kader van het JURICAS-project (JURIdical Computer Advice System) van de Workshop voor Computerwetenschappen en Recht van de Erasmus Universiteit Rotterdam is een omgeving ontwikkeld waarmee juridische of administratieve experts zelf de toepasselijke reglementeringen tot een adviessysteem kunnen uitbouwen. Vooraf zijn door de workshop zelf zes adviessystemen gebouwd, die betrekking hebben op het Nederlandse ontslagrecht, de voorlopige hechtenis, het erfrecht, de straftoemeting (volgens het zogenaamde Model Hulsman), de dienstplicht en de wetgeving op reisdocumenten. Nadien is een experiment opgezet met de gemeentelijke sociale dienst van Rotterdam om de kennisbank van het adviessysteem door de betrokken ambtenaren zelf te laten opvullen met de toepasselijke reglementering. In het kader hiervan zijn drie operationale systemen gemaakt die betrekking hebben op het Inkomensbesluit Oudere en Arbeidsongeschikte Werklozen (I.O.A.W.) en het Besluit Landelijke Draagkracht (B.L.D.)²⁴.

Ook het PROLEXS-project (PROtotype of a Legal Expert System) van de V.U. Amsterdam heeft als opzet het maken van een shell waarmee een willekeurig juridisch adviessysteem ontwikkeld kan worden. Als testdomein werd door de onderzoekers het Nederlandse huurrecht gekozen. Het prototype dat met de PROLEXS-shell ontwikkeld werd, is naderhand uitgetest in enkele adviescentra van de dienst «Rechtshulp» van de V.U. Amsterdam²⁵.

Het adviessysteem Leidraad van de Werkgroep Jurimetrie van de Rijksuniversiteit Leiden heeft de Nederlandse Werkloosheidswet (WW) als onderwerp. Meer bepaald adviseert het systeem over het al dan niet gerechtvaardigd karakter van een weigering door een werkloze van een hem aangeboden passende betrekking. De vaststelling hiervan geschiedt aan de hand van een aantal vooraf geprogrammeerde criteria, waarmee het systeem zelf het belang van de argumenten van de betrokken werkloze evalueert²⁶.

In het verlengde van LEIDRAAD ligt het experimentele systeem LEIDOS, dat door dezelfde onderzoeksgroep aan de Rijksuniversiteit van Leiden is ontwikkeld. De werking

²⁴ R.V. DE MULDER, C. VAN NOORTWIJK en H.O. KERKMEESTER, «Knowledge systems and law – The JURICAS-Project», in A.A. MARTINO (red.), *Pre-proceedings of the IIIrd International Conference on Logica, Informatica en Diritto*, Florence, 1989, vol I; C. VAN NOORTWIJK, P.A.W. PIEPERS en J.G.L. VAN DER WEES, «The JURICAS-system in practice: decisions in a social security environment», in C. VAN NOORTWIJK, e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: Aims for research and development*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1991, pp. 79-86; C.J. VAN DE VELDE, «Het experiment met de G.S.D. Rotterdam», in L.J.M. AARTS (red.), *Informatica en Sociale Zekerheid*, VUGA Uitgeverij B.V., 's Gravenhage, 1989, pp. 67-68.

²⁵ A. OSKAMP, R.F. WALKER, J.A. SCHRIKX en P.H. VAN DEN BERG, «Prolexs: Divide and Rule, a legal application», in *Proceedings of the Second International Conference on Artificial Intelligence and Law*, ACM Press, New York, 1989; J.A. SCHRIKX, «Prolexs-formalisation, a way to enhance validation», in D. KRACHT, e.a. (red.), *Legal Knowledge-based systems: An overview of criteria for validation and practical use*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1990, pp. 69-77.

²⁶ J.H. DE WILDT en J.A. QUAST, «Passende arbeid in het kennissysteem 'Leidraad'», in L.J.M. AARTS (red.), o.c., pp. 21-35; J.A. QUAST en J.H. DE WILDT, «Expert and empirical data for a valid legal knowledge-based system», in D. KRACHT e.a. (red.), o.c., pp. 43-49.

van dit systeem is ongeveer dezelfde als die van LEIDRAAD. De adviezen van LEIDOS hebben echter betrekking op de beoordeling van de aanvragen om werkloosheidsuitkeringen. Het is de bedoeling om LEIDOS te operationaliseren ten behoeve van de Nederlandse bedrijfsverenigingen²⁷.

TESSEC (Twente Expert system for Social SECURITY) is een door de Faculteit Bestuurskunde van de Universiteit van Twente ontwikkeld adviesstelsysteem waarmee bepaald kan worden hoeveel iemands algemene bijstandsuitkering bedraagt. Het systeem is bedoeld voor praktisch gebruik door de maatschappelijke werkers van de gemeentelijke sociale diensten. Het adviesstelsysteem TESSEC is later verder uitgebouwd met functionaliteiten voor beleidsevaluatie en vormt alzo de basis van het ExpertiSZe-systeem²⁸.

Ten slotte zijn aan de Rijksuniversiteit Utrecht een hele reeks van kleinere juridische adviesstelsystemen ontwikkeld in het kader van een zogenaamde bottom-up-onderzoeksstrategie (het verwerven van theoretische kennis door het maken van praktische applicaties). Deze adviesstelsystemen behandelen de toekenning door banken van borgtochtcontracten (RaBorg), de coördinatieprocedure voor bepaalde diensten in het raam van de Internationale Telecommunicatie Unie (LASYSR), de jurisdictionele bevoegdheidsverdeling tussen de Nederlandse Raden van Beroep (RELAX) en die inzake burgerlijke en handelsgeschillen met internationale aspecten tussen de rechtbanken in de EEG-lidstaten (EEX). Twee grootschaligere projecten hebben betrekking op het volledige Nederlandse ontslagrecht (JADON) en de NWW, de IAOW en Toeslagenwet (NWW)²⁹.

2.c.2. Realisaties in België

Aan de K.U.Leuven zijn, in het kader van de onderzoeksgroep INFOSOC, twee adviesstelsystemen ontwikkeld, waarvan één reeds op de markt is gebracht en het andere weldra geoperationaliseerd zal worden. Het eerste systeem, HANDIPAK genaamd, bepaalt of een gehandicapte recht heeft op een financiële tegemoetkoming en hoeveel die tegemoetkoming eventueel bedraagt. Dit systeem wordt reeds sinds 1987 door adviesverlenende instanties gebruikt en bestaat in twee versies. Het andere adviesstelsysteem, met de naam MINIPAK, geeft advies over aanspraken op het bestaansminimum, en maakt nu deel uit van een grootschalig project van het Ministerie van Volksgezondheid om de hele bijstandsreglementering ten behoeve van de O.C.M.W.'s in vier adviesstelsystemen te integreren.

Aan de F.U.N.D.P. Namen is aan het C.R.I.D. een systeem ontwikkeld dat adviseert over de mogelijkheden voor ondernemingen om allerhande steunmaatregelen van over-

heidswege te kunnen genieten. Dit systeem is complementair met een andere toepassing (SPECTRE), die het mogelijk maakt de invloed van de diverse steunmaatregelen op de individuele ondernemingsresultaten te schatten³⁰.

Naast deze systemen, ontwikkeld door universitaire onderzoekscentra, zijn prototypes van adviesstelsystemen en operationele adviesstelsystemen ontwikkeld in de overheidsfeer, die moeten bijdragen tot de ondersteuning van de administratieve gegevensverwerking. Realisaties in die zin zijn ontwikkeld door de Rijksdienst voor Kinderbijslag aan Werknemers (R.K.W.), de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid (K.S.Z.), het Ministerie van Justitie en het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Ten slotte zijn er nog enkele systemen die door particuliere ondernemingen of sociaal-economische organisaties zijn gemaakt of in aanmaak zijn. Voorbeelden hiervan zijn het adviesstelsysteem SUBINVEST van Warmoes Associates, dat adviseert over steun aan kleine en middelgrote ondernemingen, en een door het A.C.V. uitgewerkt systeem om het mogelijk te maken het bedrag van de werkloosheidsuitkering automatisch te bepalen.

3. Juridische adviesstelsystemen en het sociale-zekerheidsrecht

Zoals blijkt uit de hierboven weergegeven opsomming van ontwikkelde juridische adviesstelsystemen, is het opvallend dat vele adviesstelsystemen (zowel prototypes als operationele systemen)³¹ zijn gebouwd rond een of andere materie uit het sociale-zekerheidsrecht.

Deze sterke vertegenwoordiging van het sociale-zekerheidsrecht binnen het geheel van juridische adviesstelsystemen is niet toevallig, maar is (meestal) het gevolg van een doelbewuste keuze van de ontwikkelaars van het systeem of van de specifieke behoeften van de toepassingspraktijk van het sociaal recht. In het eerste geval blijkt het sociaal recht om verschillende redenen een ideale materie te zijn om te worden geïmplementeerd in een adviesstelsysteem, in het tweede geval blijkt een adviesstelsysteem te kunnen inspelen op bepaalde problemen die de toepassingspraktijk van de sociale zekerheid momenteel stelt³².

3.a. De bijzondere aard van het sociale-zekerheidsrecht

Het sociale-zekerheidsrecht is een relatief recente rechts-tak die — hoewel niet exclusief, maar toch meer dan de

²⁷ L.J.M. AARTS, A.J.G. MANDERS en J.A. QUAST, «Een confrontatie van de adviezen van een kennissysteem met feitelijk genomen beslissingen», in L.J.M. AARTS (red.), o.c., pp. 37-53.

²⁸ M.A. NIEUWENHUIS, «Het TESSEC-expertsysteem», in L.J.M. AARTS (red.), o.c., pp. 55-65; J.S. SVENSSON en M.A. NIEUWENHUIS, «TESSEC: an expert system for social security legislation», in D. KRACHT e.a. (eds.), o.c., pp. 87-92.

²⁹ * A.W. KOERS, D. KRACHT, M. SMITH, J.M. SMITS en M.C.M. WEUSTEN, «Onderzoek naar juridische kennissystemen te Utrecht», in P. VAN DEN BERG (red.), *RI-Paradigmata: toekomst van Nederlands onderzoek in de rechtsinformatica*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1988, pp. 55-62.

³⁰ D. BROUWERS en J.-M. DINAND, «PRISME: Système d'aide à la décision en matière d'aides publiques aux entreprises», in M. SCHAUS (red.), *Systèmes experts et droit*, E. Story-Scientia, Brussel, 1988, pp. 81-86.

³¹ Het onderscheid tussen een prototype en een operationeel adviesstelsysteem is niet altijd duidelijk te maken. Een prototype kan toch effectief gebruikt worden, ook al moet het nog een aantal aanzienlijke wijzigingen ondergaan (*pre-operationeel systeem*), of het systeem is wel operationeel, maar het kan slechts in een beperkte mate effectief gebruikt worden (*semi-operationeel systeem*) (P.M. WOGNUM en B.J. LIPPOLT, «Wat bepaalt het succes van een kennissysteem?», *Informatie*, 1991, nr. 10, p. 669).

³² Over de relevantie van kennissystemen in de sociale zekerheid: L.J.M. AARTS (red.), *Informatica en sociale zekerheid*, VUGA Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage, 1989, pp. 15-17.

meeste andere rechtstakken – wordt gekenmerkt door de kwantitatieve omvang van zijn regelbestand, de conditionele opbouw van de wettelijke bepalingen en het dynamisch karakter van de rechtsregels. Voor elk van die kenmerken biedt de inzet van juridische adviesssystemen onmiskenbare voordelen.

3.a.1. De kwantitatieve omvang van het sociale-zekerheidsrecht

Het sociale-zekerheidsrecht is een rechtstak waarbinnen gedurende de laatste decennia een bijna onoverzichtelijke hoeveelheid van juridische normen is uitgevaardigd. Het enorme aantal wetten, decreten en uitvoeringsbesluiten dat in het Belgisch Staatsblad is gepubliceerd, geeft op zich reeds een goed beeld van de enorme omvang van het regelbestand in de sociale zekerheid.

Maar daarnaast bestaat een misschien even indrukwekkende massa van informele regels, waarvan de impact op de toepassing van de sociale wetgeving even determinerend is. Bedoeld worden de verordeningen en besluiten van beheerscomités van alle organismen die met de uitvoering van het sociale-zekerheidsrecht belast zijn.

De grote omvang van het regelbestand in de sociale zekerheid maakt het voor juristen en toepassers van de reglementeringen steeds moeilijker om op de hoogte te blijven van de stand van *het* sociale-zekerheidsrecht. Steeds meer wordt specialisatie in een of ander subdomein van de sociale zekerheid een praktische noodzaak om grondige expertkennis over een bepaalde materie te verwerven.

In deze optiek kunnen juridische adviesssystemen expertkennis verschaffen en problemen oplossen die expertkennis vereisen van een subdomein uit de sociale zekerheid, waarvan de gebruiker geen expertkennis bezit. Aldus bezit een ambtenaar van de R.V.A. praktische expertkennis van de werkloosheidsreglementering, maar niet noodzakelijk van de ziekteverzekering; consultatie van een adviesstelsel zou hem in staat kunnen stellen om complexe problemen inzake de ziekteverzekering zelf geheel of gedeeltelijk op te lossen.

3.a.2. De conditionele opbouw van sociale-zekerheidswetgeving

Sociale-zekerheidswetten bepalen de voorwaarden die vervuld dienen te zijn opdat een potentiële rechthebbende op een sociale uitkering aanspraak kan maken op die uitkering. Aldus beschouwd zijn sociale-zekerheidswetten gehelen van condities die bepalen aan welke juridische of feitelijke toestanden welke juridische of feitelijke gevolgen verbonden dienen te worden.

Een dergelijke vaststelling maakt dat sociale-zekerheidswetgeving een ideaal toepassingsgebied is voor regelgebaseerde programmeerwijzen, zoals dit tot uiting komt in de adviesssystemen van de eerste generatie³³. Met regelgebaseerd programmeren wordt bedoeld dat het inferentiemechanisme van het kennisstelsel een parcours met beslissingsregels doorloopt die voor elke conditietoestand bepalen welke actie gevolgd dient te worden.

Sociale-zekerheidswetten bevatten zeer uitgebreide en gedetailleerde omschrijvingen van voorwaarden om een uit-

kering te krijgen, om een rechtsgeldige procedure in te stellen, om een geldige aanvraag in te dienen, enzovoort. Dergelijke voorwaarden kunnen (relatief eenvoudig) worden vertaald in de bovenbedoelde condities van de beslissingsregels. Het conditioneel karakter van een sociale-zekerheidswet is dus een manifest voordeel voor de ontwikkeling van een regelgebaseerd adviesstelsel.

3.a.3. Het dynamisch karakter van het sociale-zekerheidsrecht

Een ander kenmerk van het sociale-zekerheidsrecht is dat het sterk onderhevig is aan wetswijzigingen. De snelheid waarmee bepaalde onderdelen van het sociale-zekerheidsrecht gewijzigd worden, bevordert geenszins de rechtszekerheid en maakt dat het niet eenvoudig is om een up-to-date wettekst bij de hand te hebben.

Het dynamisch karakter van het sociale-zekerheidsrecht heeft ertoe geleid dat het niet eenvoudig is om de precieze stand van de wetgeving m.b.t. een bepaald subdomein van de sociale zekerheid te kennen. Juristen weten vanuit de praktijk dat vele juridische problemen precies veroorzaakt worden door de onduidelijkheid van de toepasselijkheid in de tijd van het sociale-zekerheidsrecht.

Het voordeel van een juridisch adviesstelsel bestaat er in dit verband in dat juridische probleemsituaties worden behandeld met toepassing van de rechtsbepalingen die gedurende die situatie van toepassing zijn. De regels in de kennisbank van een adviesstelsel zijn immers gedateerd, en naar gelang van de situatie zal het stelsel alleen die regels toepassen die op het ogenblik van de beoordeling van de situatie toegepast mogen worden. Zo zal een adviesstelsel een aanvraag om een sociale uitkering van vijf jaar geleden beoordelen vanuit de wetgeving die vijf jaar geleden binnen dat domein van toepassing was.

Ten aanzien van juridische adviesssystemen dreigt het dynamisch karakter van het recht echter voor bepaalde problemen te zorgen, die de inzet van dergelijke systemen kunnen bemoeilijken. De grote dynamiek van het sociale-zekerheidsrecht leidt er immers toe dat de beslissingsregels in een regelgebaseerd stelsel zeer snel en zeer regelmatig dienen te worden aangepast, wat de nodige problemen inzake onderhoud van het stelsel stelt (zie punt 5.f. Onderhoudbaarheid van het adviesstelsel).

3.b. De toepassingspraktijk van het sociale-zekerheidsrecht

Zoals het sociale-zekerheidsrecht een aantal eigenschappen bezit die de inzet van juridische adviesssystemen kunnen stimuleren, vertoont de toepassingspraktijk van de sociale zekerheid een aantal kenmerken die als problematisch worden ervaren en waarvoor de inzet van juridische adviesssystemen oplossingen kan bieden³⁴.

De kenmerken van de toepassingspraktijk van de sociale zekerheid die hier bedoeld worden, hebben betrekking op

³³ Zie punt «6.a.1.. Regelgebaseerd programmeren» van dit artikel.

³⁴ Op dit ogenblik zijn er reeds heel wat instellingen en diensten in de sector van de sociale zekerheid die in ruime mate zijn geïnformatiseerd voor de uitvoering van hun administratieve taken. Ook m.b.t. de inzet van juridische kennisystemen in overheidsdiensten wordt momenteel onderzoek gevoerd naar toepassingen in instellingen en diensten uit de sector van de sociale zekerheid (Ministerie van Volksgezondheid, R.K.W., K.S.Z., A.C.V.).

de gebrekkige dienstverlening aan cliënten van het sociale-zekerheidssysteem, het ontbreken van een juiste en duidelijke informering van de cliënten over hun aanspraakmogelijkheden, de organisatie van de uitvoeringspraktijk en de moeilijke verwerving van expertkennis bij de uitvoeringsagenten. Juridische adviesystemen kunnen een bijdrage leveren tot een verbetering van de dienstverlening en de informering naar de cliënten toe, evenals tot een decentralisatie van de uitvoeringspraktijk en de creatie van nieuwe instructieve mogelijkheden voor toekomstige uitvoeringsagenten.

3.b.1. Verbetering van de dienstverlening aan de cliënten van de sociale zekerheid

Juridische adviesystemen kunnen bij de toepassing en de uitvoering van het sociale-zekerheidsrecht worden ingezet om op een snellere en efficiëntere wijze administratieve beslissingen te produceren. Terwijl de concrete beslissing omtrent de toekenning van een sociale uitkering momenteel een hele reeks manuele verrichtingen vergt, zou een adviesstelsel snel tot een betrouwbare beslissing kunnen komen, zonder dat al die verrichtingen nog nodig zijn.

De inzet van juridische adviesystemen kan in dit verband worden gezien als een volgende stap die in het verlengde ligt van een ontwikkeling om bepaalde routinematige administratieve handelingen te automatiseren. Dergelijke systemen worden momenteel op vrij grote schaal ingezet om sociale uitkeringen te berekenen op basis van informatie uit databanken. Deze systemen zijn echter nog geen juridische adviesystemen, omdat ze alleen mathematische berekeningen uitvoeren en geen juridisch beslissingsproces omvatten.

Juridische adviesystemen kunnen een stap verder gaan en beslissingen ondersteunen die een juridisch redeneerproces impliceren. Terwijl een ambtenaar op een of ander ministerie momenteel zelf oordeelt over de vervulling van de toegankelijkheidsvoorwaarden tot een of andere tegemoetkoming, en de berekening daarna door de computer laat uitvoeren, ontstaat met de inzet van juridische adviesystemen de mogelijkheid om dit volledige proces door de computer te laten ondersteunen.

Een dergelijk perspectief kan een verbetering betekenen van de uitvoeringspraxis van het sociale-zekerheidsrecht en de dienstverlening van de cliënten van de sociale zekerheid, doordat minder manueel onderzoekswerk dient te worden verricht en de gegevens sneller en juistere worden opgevraagd en verwerkt, en omdat de beslissing volledig betrouwbaar is als de ingebrachte persoonsgegevens en de kennisbank van het systeem volledig in orde zijn.

Toch zal de inzet van juridische adviesystemen ook zijn beperkingen kennen en zelfs nadelen hebben. Opdat een adviesstelsel volledig betrouwbare adviezen produceert, is het noodzakelijk dat voor alle ingegeven situaties correcte oplossingen worden geformuleerd. De moeilijkheid van het bouwen van een juridisch adviesstelsel bestaat precies hierin dat het aantal mogelijke situaties zo groot is, dat het onmogelijk is om binnen een redelijke termijn voor elke situatie na te gaan welke oplossing correct is. Het gebruik van de computer zal dus blijven vragen om een strikte verificatie door experts, die waken over de correctheid van het beslissingsproces, vooral in de uitzonderlijk complexe probleem-situaties. Bovendien kent iedere administratieve praktijk

zijn eigen dynamiek, waarmee wordt bedoeld dat vaak wordt afgeweken van de regels van de praktijk, bijvoorbeeld om sociale redenen: juridische adviesystemen zullen deze uitzonderingssituaties uiteraard niet kunnen ondervangen.

Naast die «technische» verbeteringen aan de uitvoeringspraktijk, zou de inzet van juridische adviesystemen volgens sommige auteurs vaak nog andere voordelen includeren van een meer principieel-juridische aard. Zo zou de inzet van een adviesstelsel een grotere garantie kunnen betekenen voor de gelijke behandeling van rechtzoekenden, de rechtsgelijkheid³⁵. Meer bepaald zou een dergelijk systeem meer «rechtlijnige» beslissingen nemen ten aanzien van de beoordeling van allerhande toekenningscriteria van een uitkering: terwijl een ambtenaar bewust of onbewust allerlei «discretionaire» factoren zou laten meespelen in zijn beoordeling, zal een adviesstelsel de regels strikt toepassen, zonder aanzien des persoons.

Benevens het plaatsen van serieuze vraagtekens bij het begrip «rechtsgelijkheid»³⁶, kan men zich ook afvragen of een correct uitvoeringsbeleid van de sociale zekerheid er niet precies in bestaat rechtsgelijkheid te realiseren door het afwegen van de verschillende waarden die als nastrevenswaarde worden beschouwd. In elk geval sluit het gebruik van een adviesstelsel de menselijke factor hoegenaamd niet uit en de optimale situatie bestaat erin dat een adviesstelsel standaardconclusies biedt aan ambtenaren, wier taak het dan is om die conclusies in de optiek van de concrete probleemsituatie te interpreteren.

3.b.2. Betere informering van de cliënten van de sociale zekerheid

In vele gevallen ontvangen cliënten een sociale uitkering, zonder dat ze weten hoe hun aanvraag is behandeld en waarom een bepaalde beslissing door de bevoegde instantie is genomen.

De inzet van juridische adviesystemen zou deze personen een vrij betrouwbaar beeld kunnen geven van de wijze waarop een bepaalde beslissing tot stand is gekomen of zou kunnen komen, wat bevorderlijk zou zijn voor de rechtsgelijkheid. Vele adviesystemen hebben immers een kennisbank, waarin niet alleen de expliciete juridische normen zijn verwerkt, maar tevens de (vaak even belangrijke) praktische regels die door de uitvoeringsinstanties worden gehanteerd. Zelfs indien een bepaalde procedure verloopt overeenkomstig expliciete juridische normen, is het bijlange nog niet duidelijk hoe deze regels precies dienen te worden toegepast. Bovendien kan een juridisch adviesstelsel een duidelijk beeld geven van de concrete wijze waarop bijvoorbeeld een sociale uitkering wordt berekend, terwijl de cliënt, bij de betekening door een officiële instantie van een beslissing om een uitkering toe te kennen, gewoonlijk niets verneemt over de concrete wijze van berekening van zijn uitkering.

³⁵ M. SCHAUS, *Systèmes experts et droit*, E. Story-Scientia, Brussel, 1988, pp. 47-49; C. VAN NOORTWIJK, P.A.W. PIEPERS en J.G.L. VAN DER WEES, «The JURICAS-system in practice: decisions in a social security environment», in C. VAN NOORTWIJK e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: aims for research and development*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1991, p. 83.

³⁶ R.V. DE MULDER en A. OSKAMP, «Is straftoemeting per computer wenselijk?», in *Computerrecht*, 1985, nr. 1, p. 7.

Daarvoor is natuurlijk wel vereist dat de kennisbank van het juridisch adviesstelsel een precieze weergave is van de stand van de sociale-zekerheids- en andere wetgeving, evenals van de administratieve praktijken in dezen.

Vooraf dit laatste stelt de nodige problemen, zoals

- de detectie van de administratieve regels en gebruiken in de toepassing van het sociale-zekerheidsrecht, zoals die gehanteerd worden door de overheidsdiensten en -instellingen;
- de veranderlijkheid van dergelijke administratieve regels en gebruiken, die (in tegenstelling meestal tot de expliciete juridische regels) niet onderworpen zijn aan bepaalde metaregels en die niet gepubliceerd worden;
- de noodzaak om alle administratieve praktijken systematisch in te bouwen in het adviesstelsel, anders geeft het stelsel geen volledig juist beeld van wat er in werkelijkheid gebeurt.

3.b.3. Decentralisatie van de uitvoeringspraktijk

Voor vele materies van de sociale zekerheid gebeurt de administratieve afhandeling van aanvragen om sociale uitkeringen nu reeds door een gedecentraliseerde administratieve dienst (ziekteverzekering, werkloosheid, bestaansminimum,...). Voor andere sectoren van de sociale zekerheid zijn bepaalde taken toevertrouwd aan lagere niveaus (verzameling van persoonsgegevens, uitbetalingsmodaliteiten,...), maar worden de fundamentele beslissingen inzake toekenning van een aanspraak en opdracht tot betaling van een uitkering gecentraliseerd in één punt (pensioenen, bijstandsuitkeringen voor gehandicapten en bejaarden).

Zoals de computer mogelijkheden biedt om gegevens te centraliseren, kan hij ook een instrument zijn om beslissingsprocessen te decentraliseren³⁷. Zo kunnen beslissingen die nu worden genomen door één centrale administratieve dienst, voortaan geheel of gedeeltelijk worden genomen door één of meer instanties die in de hiërarchie van het beslissingsproces op een lager niveau staan dan de centrale instantie.

Indien lokale uitvoeringsniveaus belast zijn met bijvoorbeeld de verzameling van persoonsgegevens voor de samenstelling van het dossier van de aanvrager van een sociale uitkering, terwijl de concrete beslissing over toekenning van een uitkering genomen wordt door de centrale overheidsadministratie, kan eraan gedacht worden bepaalde beslissingen of tussenbeslissingen in de afhandeling van een dossier (bijvoorbeeld over de geldigheid van een aanvraagformulier) te laten nemen op het niveau van dat lokaal uitvoeringsorgaan.

Decentralisatie van overheidstaken kan bijdragen tot een betere dienstverlening aan de cliënten. Voordelen van een verregaande decentralisatie zijn de tijdswinst bij de afhandeling van een dossier, het grotere contact tussen cliënt en overheidsdienst en de ontlasting van het centrale overheidsapparaat ten voordele van meer principiële taken. Het grote nadeel van een sterke decentralisatie, namelijk het gebrek aan uniformiteit in de afhandeling van dossiers, zou precies dankzij de inzet van adviesstelsels vermeden kunnen worden.

den, doordat overal te lande een identieke administratieve praktijk wordt gevolgd (namelijk die welke in het adviesstelsel is voorgeprogrammeerd)³⁸.

M.b.t. het sociale-zekerheidsrecht zijn er slechts weinig materies waarin de beslissingen over aanspraakmogelijkheden en de toekenning van uitkeringen gedecentraliseerd is. Een notoire uitzondering vormt de wetgeving op het bestaansminimum, waarbij de ultieme beslissing over de al dan niet toekenning van de uitkering berust bij de O.C.M.W.'s van iedere gemeente. Het is dan ook niet toevallig dat m.b.t. deze materie plannen bestaan om ieder O.C.M.W. uit te rusten met een computeradviesstelsel voor de uitvoering van hun taken³⁹.

3.b.4. Creatie van nieuwe instructieve mogelijkheden

Doordat een adviesstelsel m.b.t. een welbepaald domein van het sociale-zekerheidsrecht alle mogelijke juridische en administratieve informatie verwerkt in zijn kennisbank, is een dergelijk stelsel een nuttig instrument om niet-experts een idee te geven van de manier waarop een bepaald beslissingsproces verloopt of om personen op een bevattelijke wijze expertkennis te laten verwerven. In tegenstelling tot een theoretische studie van de sociale-zekerheidswetgeving, kan de consultatie van een juridisch adviesstelsel tonen hoe die wetgeving functioneert. Aldus verwerft de «leerling» niet alleen abstracte kennis van de *wettekst*, maar tevens en vooral van de wet-in-actie.

Deze instructieve waarde van adviesstelsels is zonder meer op iedereen toepasselijk, maar bruikbare perspectieven worden hierdoor vooral geboden aan

- personeelsleden in opleiding, die tijdens hun opleiding op zeer intensieve wijze expertkennis moeten verwerven;
- beambten van allerlei instellingen en diensten, die geen expert in de materie zijn, maar die dankzij de consultatie van een adviesstelsel een betere visie krijgen op de concrete toepassingspraktijk van de sociale-zekerheidswetgeving;
- leerlingen en studenten van onderwijsinstellingen die een studieopleiding volgen waardoor ze binnenkort terechtkomen in een professionele situatie waarbij ze met de bewuste materie geconfronteerd zullen worden.

³⁸ Het nadeel van een uniformiteit in de administratieve praktijk zou een starheid in het beslissingsproces zijn. De redenering luidt dat, indien een administratieve praktijk geuniformiseerd is, de neiging zal afnemen om deze praktijk aan te passen aan de maatschappelijke veranderingen (R.V. DE MULDER en A. OSKAMP, «Is straf-toemeting per computer wenselijk?», in *Computerrecht*, 1985, nr. 1, p. 7).

³⁹ Bedoeld project (PROSOC) is een door het Ministerie van Volksgezondheid aan een particuliere ontwikkelaar uitbesteed project, waarbij de bijna volledige wetgeving inzake sociale bijstand in België (O.C.M.W.-steun, bestaansminimum, hulp aan vreemdelingen en voorschottenregeling) in vier afzonderlijke adviesstelsels verwerkt zal zijn. Voorheen had de onderzoeksgroep INFOSOC reeds een adviesstelsel gebouwd m.b.t. de wetgeving op het bestaansminimum. Dit adviesstelsel (dat MINIPAK werd genoemd) is nooit geïmplementeerd.

³⁷ C. VAN VEEN, «De overheid: informatietechnologie en bestuurlijke vernieuwing. Decentralisatie en klantgerichtheid», *Informatie*, 1991, nr. 5, pp. 340-345.

4. Wie zijn de gebruikers van een juridisch adviessysteem?

Juridische adviessystemen worden geconsulteerd door verschillende types van gebruikers, die van elkaar kunnen worden onderscheiden door de aard van hun professionele functie en de graad van expertise die ze over een bepaald domein bezitten.

Bij het ontwerp en de ontwikkeling van een adviessysteem is het uitermate belangrijk dat een profiel van de gebruiker geschetst wordt en dat dit profiel de concrete inhoudelijke en formele invulling van het concept mede zal bepalen. Naar gelang van het profiel van de gebruiker, zullen dus een specifieke functionaliteit en specifieke inhoudelijke aspecten ontwikkeld of benadrukt moeten worden, telkens vanuit de vraagstelling: wat verwacht de gebruiker van het systeem en hoe wil hij het advies geformuleerd krijgen?

4.a. Types van gebruikers van adviessystemen

Globaal kunnen binnen de groep van professionele gebruikers van een adviessysteem een drietal types van gebruikers worden onderscheiden.

4.a.1. De juridische expert

De juridische expert is een persoon die – in beginsel, maar niet noodzakelijk – een juridische opleiding heeft genoten en door zijn professionele activiteit te maken heeft met de rechtsmaterie die in het adviessysteem is verwerkt, zonder dat hij betrokken is bij de uitvoering of toepassing van de wetgeving door de administratie of een uitvoeringsorgaan.

Juridische experts zijn in hoofdzaak de klassieke juristen (rechters, advocaten, parketmagistraten,...), evenals de juristen of andere juridisch onderlegde personen die werkzaam zijn in juridische, studie-, personeels- en andere diensten.

Het kenmerk van deze personen is hun grote mate van vertrouwdheid met het sociale-zekerheidsrecht of het recht en de rechtstoepassing in het algemeen, terwijl ze m.b.t. de toepassing van de concrete sociale-zekerheidsmaterie geen bijzondere expertise bezitten ⁴⁰.

⁴⁰ De vraag of een juridisch adviessysteem bedoeld is voor gebruik door een jurist, wordt door de rechtsinformatici verschillend beantwoord. Terwijl sommigen vraagtekens plaatsen bij de mogelijkheid dat kennissystemen ooit door praktijkjuristen gebruikt zullen worden (M. BRAUN, «Rechtsinformatik zwischen Wissenschaft und Praxis. Problemen des Informatikunterrichts in juristischen Ausbildungsgängen», in *Computer und Recht*, april 1989, pp. 328-329), is het merendeel van de rechtsinformatici van oordeel dat juristen kennissystemen wel zullen gebruiken in de rechtspraktijk. R. SUSSKIND gaat ervan uit dat juridische kennissystemen in het algemeen alleen bedoeld zijn voor juristen of personen met een *aanzienlijke vertrouwdheid* met het functioneren van het wettelijk en gerechtelijk systeem (R. SUSSKIND, *Expert systems in law*, Clarendon Press, Oxford, 1987, p. 12). Anderen stellen dat gebruik van een juridisch adviessysteem mogelijk is door een ieder die een *elementaire* basiskennis van het recht heeft (A. OSKAMP, *Het ontwikkelen van juridische expertsystemen*, Kluwer, Deventer, 1990, p. 27).

4.a.2. De toepassingsexpert

De toepassingsexpert is een persoon (al dan niet jurist) die door zijn professionele positie direct of indirect is betrokken bij de concrete toepassing van de sociale-zekerheidsmaterie die in het adviessysteem is verwerkt, maar die niet belast is met de adviesverlening naar potentiële rechthebbers toe.

Toepassingsexperts zijn de ambtenaren van de diverse ministeries, overheidsdiensten en openbare instellingen, die het sociale-zekerheidsrecht toepassen, evenals de beampten van de diverse particuliere organisatie die met de uitvoering van de sociale-zekerheidswetgeving belast zijn.

Het grote kenmerk van de toepassingsexpert is zijn grote praktische kennis van de materie, meestal als gevolg van een uitgebreide beroepservaring. Daarentegen kan de algemene juridische achtergrond ontbreken (bij de niet-juristen), zodat een toepassingsexpert vaak het spiegelbeeld is van de juridische expert: de eerste heeft wel praktische toepassingskennis, maar geen algemene juridische kennis, terwijl dit bij de tweede precies omgekeerd is.

4.a.3. De adviesverlenende niet-expert

Hieronder wordt elke persoon begrepen (al dan niet met een juridische opleiding) die niet zorgt voor de concrete toepassing van de sociale-zekerheidswetgeving, maar ten aanzien van de cliënten van het sociale-zekerheidssysteem een adviserende rol vervult.

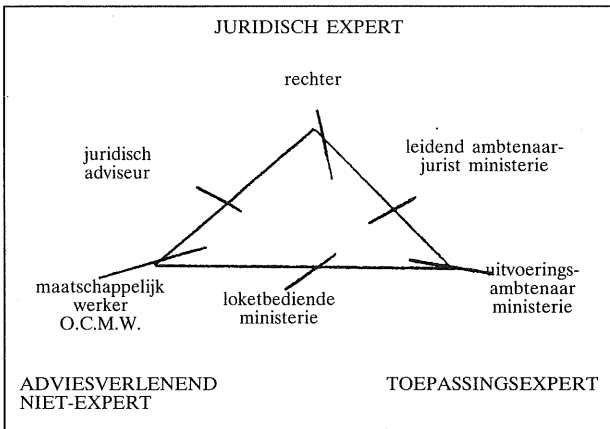
Voorbeelden van dergelijke personen zijn te vinden in de sector van de eerste-lijns-adviesverstrekking: medewerkers van sociale diensten allerhande, loketbedienden van ziekenfondsen en vakbonden, hulpverleners uit de ambulante maatschappelijke dienstensector en hulpverleners in de verschillende dienstverlenende voorzieningen.

Het betreft hier personen die een zekere vertrouwdheid hebben met de materie, maar die geen expert zijn ten aanzien van de details van de reglementering of de toepassingspraktijk. Zij hebben weliswaar goede kennis van het domein waarover ze dienen te adviseren, maar ze bezitten geen expertise om detailproblemen in dit domein op te lossen of te beoordelen.

4.b. Invulling van een typologie van gebruikers

Bovenvermelde categorieën van gebruikers zijn geen scherp omlijnende en gesloten entiteiten: het zijn eerder drie herkenningpunten op een continuüm, waartussen vele mengvormen of combinaties kunnen bestaan. In de praktijk stelt men namelijk vast dat toepassingsexperts ook juridische experts kunnen zijn, of dat juridische experts adviessystemen kunnen raadplegen in de hoedanigheid van adviesverleners.

In feite kan elke professionele gebruiker van een juridisch adviessysteem worden beschouwd als een punt op een driehoekig vlak, waarbij zijn positie bepaald wordt door het samenspel van de richtingen waarnaar hij neigt. Zo is de rechter in onderstaande figuur op de eerste plaats een juridisch expert, maar door zijn betrokkenheid bij de afhandeling van gerechtelijke geschillen is hij ook (in geringere mate) een toepassingsexpert. Daarentegen zal hij nooit als een professionele adviesverlener worden geraadpleegd.

4.c. Gevolgen van de typologie voor de ontwikkeling van juridische adviesystemen

Bij de ontwikkeling van juridische adviesystemen zal naar de mate van het mogelijke rekening moeten worden gehouden met de eigenschappen van het type gebruiker van het systeem. Dit wil zeggen dat elementaire toelichting bij juridische vragen en het formuleren van juridische achtergrondinformatie zeker nodig zal zijn voor de adviesverlenende niet-expert, maar niet voor de juridische expert. Complexe vragen, die verschillende afzonderlijke redeneringen vergen, kunnen misschien beantwoord worden door toepassings-experts, maar niet door personen die slechts geringe vertrouwdheid bezitten met de materie.

Voor elke situatie afzonderlijk zal moeten worden nagegaan aan welke behoeften in het adviesstelsel dient te worden voldaan en hoe ver moet worden gegaan in de vereenvoudiging van vragen en uitbouw van uitlegfaciliteiten. Dit komt eigenlijk neer op het feit dat een juridisch adviesstelsel steeds gemaakt dient te worden «op maat» van een specifieke doelgroep⁴¹. Een juridisch adviesstelsel voor de toepassings-experts zal er dus in beginsel anders uitzien dan een juridisch adviesstelsel voor adviesverleners.

Toch is dit laatste geen absoluut gegeven. Het is namelijk best denkbaar dat een adviesstelsel kan functioneren op twee of meer verschillende «gebruikersniveaus» en toch gebruik maakt van dezelfde juridische kennisbank. Dit is mogelijk doordat enerzijds de gebruikersinterface en anderzijds de inhoudelijke diepte van het advies kunnen worden aangepast aan het profiel van de gebruiker van het systeem.

Met de aanpassing van de gebruikersinterface wordt bedoeld dat het systeem aan experts moeilijke, subtiële of juridisch gekleurde vragen stelt, terwijl ten aanzien van niet-experts vragen van een meer feitelijke aard worden gesteld. In het eerste geval zal de gebruiker zelf bepaalde juridische redeneringen moeten maken om een goed antwoord te kunnen ingeven, terwijl in het tweede geval de juridische redenering door het systeem wordt gemaakt aan de hand van de feitelijke elementen die de gebruiker ingeeft. In feite is het echter steeds veiliger (ook aan juridische experts) vragen van een nogal feitelijk gehalte te stellen.

⁴¹ H.O. KERKMEESTER en C.J. VAN DE VELDE, «De ontwikkeling van juridische computeradviesystemen», *Computerrecht*, 1988, nr. 3, p. 142.

Met de aanpassing van de diepte van het advies van een adviesstelsel wordt bedoeld dat een advies «eenvoudig» of «deskundig» geformuleerd kan worden. In het ene geval zal de informatie zo duidelijk mogelijk en met zo weinig mogelijk juridische implicaties worden verschaft, terwijl in het andere geval alle nuances van het onderzochte probleem becommentarieerd dienen te worden. Vereenvoudiging is echter maar mogelijk tot op zekere hoogte, wil men niet vervallen in de «overvulgarijatie» van zijn adviezen.

Een systeem dat een dergelijke aanpassing van het «gebruikersniveau» toestaat, zal vanzelfsprekend moeten beschikken over de nodige «tools» om dit niveau door de gebruiker te laten bepalen. Een van de mogelijkheden is het instellen bij het begin van een consultatie van een soort van «moeilijkheidsgraad» van de door het systeem gestelde vragen (zoals de keuze van een moeilijkheidsgraad bij het begin van een schaakspel met de computer). De niet-deskundige gebruiker zal dan niet geconfronteerd worden met bepaalde vragen die wel aan de expert gesteld zullen worden of hij zal geen open begrippen moeten invullen zoals een expert doet.

5. Inzetbaarheidsvereisten voor een operationeel juridisch adviesstelsel

Tegenwoordig is de expertsysteemtechnologie zodanig ontwikkeld dat adviesystemen niet langer rudimentaire prototypes van wetenschappelijk onderzoek zijn. Adviesystemen worden steeds meer echte commerciële producten, die dienen voor praktisch gebruik.

De inzet van adviesystemen in de juridische en administratieve praktijk stelt een aantal aspecten in het licht, die in meerdere of mindere mate cruciaal zijn voor het succes van een «operationalisering» van een juridisch adviesstelsel⁴².

5.a. Beantwoording aan een informatie- of adviesbehoefte

De gebruiker van een juridisch adviesstelsel verwacht van dit systeem op de eerste plaats een *advies*. M.b.t. computeradviesystemen werkt de betekenis van het woord «advies» echter misleidend. In het alledaagse taalgebruik verwijst de betekenis van «advies» immers niet alleen naar de informatie die wordt meegedeeld (objectieve component), maar tevens naar de opinie, het gevoel, het oordeel of de intentie van de adviesverstrekker (subjectieve component). Een computer kan uiteraard niet meer dan het verstrekken van informatie. In die zin kan men dan ook beter spreken

⁴² Er wordt hier niet ingegaan op de specifieke vereisten die te maken hebben met de keuze van het kennisdomein of met de representatie van juridische kennis. Hiervoor kan worden verwezen naar A.W. KOERS, D. KRACHT, M. SMITH, J.M. SMITS en M.C.M. WEUSTEN, «Criteria for the classification of legal knowledge systems: Advisory systems on legal questions», in D. KRACHT e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: an overview of criteria for validation and practical use*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1990, pp. 23-25. Summiere overzichten van praktische inzetbaarheidsvereisten kunnen bij diverse auteurs worden aangetroffen in bovenvermeld verzamelwerk, evenals in H.O. KERKMEESTER en C.J. VAN DE VELDE, «De ontwikkeling van juridische computeradviesystemen», *Computerrecht*, 1988, nr. 3, pp. 141-142.

van *adviesondersteunende* computersystemen dan van computeradviessystemen.

Zoals eerder is opgemerkt, variëren de behoeften inzake adviesverlening tussen de verschillende types van gebruikers, maar toch zijn er enkele kenmerken waaraan een door een juridisch adviesstelsel geleverd advies steeds moet voldoen.

Allereerst dient een advies van een juridisch adviesstelsel een *juridisch* advies te leveren. Dit betekent dat een advies een oplossing moet brengen voor één of meer juridische problemen of voor problemen met een juridische component. De juridische aard van het adviesstelsel zal hieruit blijken dat voor de oplossing van dergelijke problemen, een juridische redenering gevolgd zal worden, overeenkomstig de beslissingsregels in het systeem, die een weergave dienen te zijn van de juridische regels uit de rechtspraak.

Vervolgens moet het advies van een adviesstelsel voldoende *geconcretiseerd* zijn. Het systeem moet adviezen kunnen produceren die handelen over de concrete situatie die aan het systeem wordt voorgelegd. Het leveren van algemene en abstracte adviezen wordt dus het best vermeden, ook al kan dergelijke informatie als nevenfunctie van een adviesstelsel worden geactiveerd.

Ook dient een advies voldoende *geïndividualiseerd* te zijn. Menig adviesstelsel over een sociale-zekerheidsmaterie behandelt de aanspraakmogelijkheden van potentieel rechtshabbers op een sociale uitkering. In dergelijke systemen komt het erop aan het advies zo sterk mogelijk te individualiseren, d.w.z. te richten op de situatie van de persoon waarvan de persoonsgegevens in het systeem worden ingebracht.

Deze kenmerken (het juridisch, geconcretiseerd en geïndividualiseerd karakter) bepalen uiteindelijk of een adviesstelsel voor de gebruiker de moeite waard is om te worden geconsulteerd. Naarmate deze kenmerken in sterkere mate aanwezig zijn, zal ook de bereidheid toenemen om de consultatie van een juridisch adviesstelsel te overwegen.

5.b. *Bruikbaarheid van het advies voor de rechtspraak*

Het is uiteraard niet voldoende dat een gebruiker een intrinsiek behoorlijk advies krijgt aangereikt: hij moet met dit advies nog iets kunnen doen. Dit vereiste van *bruikbaarheid* van een advies sluit dicht aan bij het vorige vereiste inzake de informatie- en adviesbehoefte, omdat de bruikbaarheid van een advies nauw samenhangt met de intrinsieke kwaliteit ervan. Toch kan de bruikbaarheid als een apart vereiste worden beschouwd, omdat de beoordeling van de bruikbaarheid van een advies in sterkere mate wordt gedetermineerd door de feed-back met de rechtspraak dan de beoordeling van de intrinsieke kwaliteiten van een advies.

Eén eigenschap van het adviesstelsel is determinerend voor de bruikbaarheid van een juridisch advies van een dergelijk systeem: de *betrouwbaarheid* van het geleverde advies, d.w.z. de mate waarin een gebruiker erop kan vertrouwen dat de door het systeem gevolgde juridische redenering volgens de vigerende juridische regels en opinies als rechtsgeldig is te beschouwen.

De betrouwbaarheid van een advies staat niet gelijk met het «in alle omstandigheden volledig juist zijn van een juridisch advies». Betrouwbaarheid en juridische correctheid

dienen dus te worden onderscheiden⁴³. Er zijn immers tal van situaties mogelijk waarin het systeem een advies zal produceren dat juridisch wel juist is, maar waarop men zich niet of niet eenzijdig zal mogen baseren in de rechtspraak.

Redenen hiervoor kunnen zijn:

- het feit bijvoorbeeld dat nieuwe wetswijzigingen nog niet in het systeem zijn geïntegreerd. Een goed adviesstelsel duidt op een of andere manier aan met welke stand van de reglementering rekening is gehouden bij de opbouw van de kennisbank. Het is dan de taak van de consultant van het systeem om hieruit de relativiteit van het geleverde advies in te schatten;

- de eventuele discrepanties tussen de administratieve praktijken zoals die in het systeem zijn verwerkt en die welke effectief worden toegepast door de instanties die met de uitvoering van de sociale-zekerheidswetgeving zijn belast. Omdat laatstbedoelde instanties soeverein over hun toepassingspraktijk beschikken, en een dergelijke praktijk bijgevolg vlug en bijna ongemerkt kan veranderen, is het moeilijk om in een adviesstelsel de momenteel vigerende administratieve praktijk perfect weer te geven;

- de onmogelijkheid om één juridische, uitsluitend correcte oplossing te formuleren. Dit zal vooral het geval zijn in situaties waarbij de toepassing van een juridische regel twee of meer mogelijke juridisch geldige interpretaties toelaat, zoals de geschillen die aan een rechterlijke uitspraak zijn onderworpen en die tot twee of meer tendensen in de rechtspraak aanleiding hebben gegeven;

- het ingeven door de gebruiker van verkeerde input. Wanneer de gebruiker bij vergissing of om een andere reden verkeerde antwoorden ingeeft, zal het advies natuurlijk geen juiste oplossing bieden voor de reële situatie, maar hoogstens voor de (bij vergissing) ingelezen situatie.

De graad van betrouwbaarheid en bruikbaarheid van een juridisch adviesstelsel staat in nauw verband met het type van gebruiker. Een ministeriële dienst die met de toekenning en uitbetaling van een uitkering belast is, heeft behoefte aan een ander soort advies (in termen van betrouwbaarheid en bruikbaarheid) dan de maatschappelijk werker die geconfronteerd wordt met een cliënt die meer wil weten over zijn of haar aanspraakmogelijkheden.

Een onderscheid zal hierbij moeten worden gemaakt tussen *officiële* adviezen van systemen die worden ingezet bij de officiële rechtstoepassing en *officieuze* adviezen van systemen die worden gebruikt om hun informatieve waarde.

In beide gevallen dient uiteraard gestreefd te worden naar een zo groot mogelijke betrouwbaarheid van de adviezen die door het systeem worden geproduceerd. In het geval van een officieel adviesstelsel komt hier echter bij dat het systeem is ingeschakeld in de werking van de openbare dienst die met de uitvoering van sociale-zekerheidswetten is belast, en dat de door dit systeem geproduceerde adviezen uiterst precies en volstrekt betrouwbaar moeten zijn.

5.c. *Uitbouw van de technische omgeving*

Wie een adviesstelsel wil consulteren, moet uiteraard beschikken over een computer met voldoende technische

⁴³ A. OSKAMP, *Het ontwikkelen van juridische expertsystemen*, Kluwer, Deventer, 1990, p. 14.

uit- en toerusting om het computerprogramma te activeren. In de gebruiksoptiek is het laten functioneren van een adviessysteem mogelijk op diverse niveaus (individuele PC, werkstation van een netwerk of mainframe)⁴⁴.

Installatie van een adviessysteem op een PC beperkt de consultatie van het systeem tot die PC, terwijl bij netwerken en mainframes gelijktijdige consultaties op verschillende plaatsen mogelijk zijn. Mainframes laten dan weer niet toe dat de gebruiker beschikt over een eigen werkgeheugen: bij door een netwerk aaneengeschakelde werkstations is dit wel het geval.

5.c.1. Problemen i.v.m. de aan de hardware gestelde vereisten

De computerprogramma's van adviessystemen vereisen variabele geheugencapaciteiten, gaande van een bescheiden intern werkgeheugen, tot ettelijke megabytes uitgebreid geheugen. De grootte van de geheugencapaciteit wordt mede bepaald door de aard van de implementatiemethode die bij de ontwikkeling van het adviessysteem is gebruikt. Voor de implementatie d.m.v. een klassieke programmeertaal volstaat soms een geringe hoeveelheid computergeheugen, terwijl het ontwikkelen met commerciële expert-system-shells de vereisten inzake geheugencapaciteit vaak sterk doet toenemen.

De relatief hoge vereisten inzake geheugencapaciteit leveren op zichzelf geen technische problemen ten aanzien van het gebruik van adviessystemen, omdat dergelijke hardware nu eenmaal bestaat. De negatieve gevolgen van het ontwikkelen van adviessystemen met hoge capaciteitsvereisten hebben eerder betrekking op de mate waarin iemand zich dergelijke apparatuur kan aanschaffen. Beperkingen inzake technische omgeving zijn dus eerder problemen van financieel-economische aard: is dergelijke (kostbare) apparatuur betaalbaar en verantwoordt het rendement van het adviessysteem de investering erin?

Voor de gebruikers van adviessystemen met een hoge graad van specialisatie, een uitgebreide kennisbank of een veelvoud aan consultatiemogelijkheden, bezorgt de aanschaf van een voldoende geëquipeerde hardware-omgeving meestal geen onoverkomelijke moeilijkheden. Grote instellingen die met de uitvoering van de sociale-zekerheidswetgeving zijn belast, hebben doorgaans wel de budgettaire middelen om hun diensten te informatiseren. Ook als het systeem speciaal voor gebruik door een bepaalde consultant wordt ontwikkeld, levert de beschikbaarheid van aangepaste apparatuur weinig problemen op.

Meer problemen zullen voorkomen bij de kleinere gebruikers van adviessystemen, zoals particulieren of instellingen met bescheiden werkmiddelen. Hier kan de grote geheugencapaciteit van het systeem een ernstige rem zijn op de aanschaf van een adviessysteem. Wil men het systeem toch kunnen activeren, dan zal een investering in geheugen-uitbreiding nodig zijn, en vaak wegen de voordelen die men

uit het gebruik van het systeem denkt te halen, niet op tegen de nadelen van een dergelijke investering.

5.c.2. Problemen i.v.m. de bediening door het personeel

Even belangrijk als het bezitten van een aangepaste hardware-uitrusting, is de beschikking over voldoende opgeleid en ervaren personeel, dat in staat is om de apparatuur en de programmatuur te hanteren.

Hoewel de algemene vertrouwdheid met allerhande informatietoepassingen tegenwoordig alsmat toeneemt, is het niet evident dat iedereen een computerprogramma zomaar kan installeren op een PC en het dan ook nog snel en correct kan bedienen. Op de markt gebrachte adviessystemen zullen bijgevolg voldoende aandacht moeten besteden aan de installatieprocedure d.m.v. een bijgevoegde handleiding en zullen de consultatie van een adviessysteem uitvoerig moeten toelichten aan de hand van uitlegschermen of een gedrukte gebruikershandleiding. Op die manier wordt de drempel van de vooronderstelde kennis van informatica verlaagd tot de meest elementaire kennis van bijvoorbeeld DOS-commando's en het gebruik van een klavier.

Bijzondere vereisten inzake gebruiksvriendelijkheid worden gesteld aan adviessystemen, waarvan de kennisbank door de gebruiker zelf kan worden ingevuld, zoals in het geval van de JURICAS-shell⁴⁵. Gebruiksvriendelijkheid veronderstelt in dergelijke situaties niet alleen of niet zozeer de klassieke functies die de consultatie van een adviessysteem vergemakkelijken: bijzondere aandacht zal moeten worden besteed aan de toegankelijkheid en bevattelijkheid van de ontwikkelingsprogrammatuur. Omdat het ingeven van juridische kennis aan een kennisbank normaliter door een jurist of in ieder geval via een jurist verloopt, zal de shell bovendien zodanig opgebouwd moeten zijn dat de werkwijze van een jurist gereflecteerd wordt in de wijze waarop de shell is gestructureerd. Wanneer dit laatste element ontbreekt, bestaat het gevaar dat de gebruiker van het systeem zijn kennis onjuist en verkeerd gestructureerd ingeeft aan de kennisbank.

5.d. Graad van vooronderstelde juridische voorkennis

De gebruiker van een juridisch adviessysteem is dikwijls een niet-jurist⁴⁶. Van een dergelijke persoon kan niet worden verwacht dat hij geconfronteerd wordt met allerhande vragen, begrippen en concepten die een juridische voorkennis of opleiding vergen of waarbij een zekere mate van ver-

⁴⁴ Uit een in 1988 uitgevoerd onderzoek naar het gebruik van kennissystemen in het Nederlandse bedrijfsleven blijkt dat de meeste kennissystemen (60%) op individuele PC worden gebruikt (B.J. LIPPOLT en J.D.B. STEMERDINK, «Kennissystemen in de praktijk: waarom sommige kennissystemen succes hebben en andere niet», *Informatie*, 1991, nr. 2, p. 107). Cijfers over juridische kennissystemen zijn ons niet bekend.

⁴⁵ C. VAN NOORTWIJK, P.A.W. PIEPERS en J.G.L. VAN DER WEES, «The JURICAS-systeem in practice: decisions in a social security environment», in C. VAN NOORTWIJK e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems: aims for research and development*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1991, p. 82.

⁴⁶ P. CAPPER en R. SUSSKIND, *Latent damage law — The expert system. A study of computers in legal problem solving*, Butterworths, Londen, 1988, p. 4; R.V. DE MULDER, C. VAN NOORTWIJK en C.J. VAN DE VELDE, «De JURICAS-programma's besproken», *Computerrecht*, 1989, nr. 3, p. 153 (in dit artikel geven de auteurs aan dat van de vier toenmaals ontwikkelde JURICAS-adviesystemen slechts één uitdrukkelijk bestemd was voor gebruik door praktijkjuristen (namelijk het systeem «Voorlopige hechtenis»), terwijl de andere drie voor sociale raadslieden en medewerkers van rechtswinkels bedoeld waren).

trouwdheid met het juridisch redeneren nodig is. Maar ook wanneer een adviessysteem is geconcipeerd voor gebruik door een jurist, dient er mee rekening te worden gehouden dat een juridisch adviessysteem gespecialiseerde juridische kennis bevat, waarmee de modale jurist mogelijk niet vertrouwd is.

Goede juridische adviessystemen dienen dan ook voldoende faciliteiten te bevatten om complexe juridische redeneerprocessen om te zetten in eenvoudige en eventueel niet-juridische structuren of om ze toe te lichten met voldoende documentatiefaciliteiten⁴⁷. Hierbij dient bijzondere aandacht te worden gevestigd op twee specifieke aspecten die de efficiëntie van een consultatie in sterke mate bepalen:

- allereerst kunnen juridische termen een andere betekenis hebben dan wanneer diezelfde termen in het dagelijkse taalgebruik voorkomen (huwelijk, scheiding, samenwonen, woonplaats, verblijfplaats, kind ten laste, inkomen, ...). Dergelijke termen dienen dan zo omstandig mogelijk te worden uitgelegd in niet-juridische termen aan de hand van uitlegschermpjes en begripsverklaringen;

- bovendien vereist het ingeven van bepaalde informatie door de consultant van het adviessysteem soms een zekere vertrouwdheid met het juridisch redeneren of met bepaalde handelingen die in de rechtspraktijk worden verricht. Zo zal het invullen van een elektronisch aangifteformulier of het inlezen van de gegevens van een fiscale berekeningsnota geen routinewerk zijn voor iemand die hierin geen ervaring bezit. Gebruiksvriendelijke adviessystemen lossen dergelijke euvels op door vragen zo concreet mogelijk te stellen, juridische kwalificaties te vertalen in niet-juridische termen, technische details en complexiteit te vermijden, voldoende aanwijzingen voor de gebruiker in te lassen, de vraagstructuur van het systeem aan te passen en kennis die zelf kan worden afgeleid uit vroegere antwoorden automatisch te verwerken.

5.e. Beschikbaarheid van het adviessysteem op de markt

Zodra juridische adviessystemen in de rechtspraktijk worden ingezet, zal er een markt van dergelijke systemen ontstaan, waarop het aanbod van ontwikkelaars en verdelers van juridische adviessystemen wordt geconfronteerd met de specifieke vragen van de potentiële gebruikers van deze systemen. Een dergelijke markt van juridische adviessystemen is sinds een klein decennium in wording en bevindt zich nu in volle ontwikkeling, maar het zal nog wat tijd vergen vooraleer de organisatie ervan volledig is voltooid.

Bij de vorming van bedoelde markt zullen de volgende aspecten van groot belang zijn:

- allereerst zal de nodige aandacht besteed dienen te worden aan het kenbaar maken van het ontwikkelde produkt. Gezien het gering aantal ontwikkelde juridische adviessystemen, de eigen aard van de ontwikkelaars ervan en de specificiteit van het aangeboden produkt, zal er op een bijzondere wijze publiciteit aan moeten worden gegeven. Momenteel verloopt deze publiciteit via advertenties in juridische, informatica- of andere vaktijdschriften, verspreide

folders of gelegenheden demonstraties van het systeem. Naar de toekomst toe mogen grootschaliger georganiseerde initiatieven verwacht worden (zoals bijvoorbeeld beurzen en workshops);

- potentiële gebruikers van juridische adviessystemen dienen zo juist en omstandig mogelijk geïnformeerd te worden over de eigenschappen en aanschaffingsmodaliteiten van de systemen die worden aangeboden. Een eerlijke en correcte inlichting van de gebruikers is hierbij absoluut gewenst, te meer omdat de complexiteit van dergelijke systemen het niet onmiddellijk mogelijk maakt de «verborgen gebreken» of de nadelen van de consultatie ervan te kennen;

- een belangrijke eigenschap van een operationeel adviessysteem is de snelheid waarmee het wordt gemaakt en geleverd aan de klant. Hierbij dient wel een onderscheid te worden gemaakt tussen de ontwikkelingen van adviessystemen «op aanvraag» (waarbij de klant een specifiek advies-systeem ontvangt dat beantwoordt aan zijn vooraf geformuleerde verwachtingen), en de ontwikkeling van een gestandaardiseerd adviessysteem, waarbij exemplaren worden verkocht van een zelfde standaardprodukt. In het eerste geval loopt de wachttijd voor de klant vaak hoog op, omdat de klant hier tevens opdrachtgever voor de ontwikkeling is. In het tweede geval is de klant pas op de hoogte van het bestaan van het adviessysteem op het ogenblik dat het systeem wordt gecommercialiseerd;

- de grootste invloed op het marktgebeuren heeft de prijs van het produkt. Momenteel is het nog niet duidelijk hoe de prijzen worden gevormd op de markt van juridische adviessystemen. Naarmate het aantal aangeboden produkten echter toeneemt, zal ook duidelijker worden in welke mate met bepaalde kostenfactoren rekening wordt gehouden bij de prijsbepaling van het produkt door de ontwikkelaar en hoeveel de verschillende types gebruikers bereid zijn te investeren in deze nieuwe technologie. Nu reeds kan worden gezegd dat de prijs in zeer grote mate zal afhangen van de grootte van de personeelskosten van de ontwikkelaar: andere kosten zoals afschrijvingskosten voor hardware of gebruikslicentierechten spelen een duidelijk mindere rol in de kostenbegroting;

- de hiervoor genoemde factoren zijn eveneens van toepassing op alle produkten en diensten die in de opvolging van het gecommercialiseerde juridische adviessysteem voorzien. Met opvolging wordt het geheel van handelingen bedoeld die nodig zijn om een gebruiker van een adviessysteem in staat te stellen het systeem efficiënt te gebruiken. Dit veronderstelt zowel de inhoudelijke opvolging van het systeem (*onderhoud*) als de dienstverlening naar aanleiding van bepaalde vragen of klachten van gebruikers i.v.m. de consultatie van het systeem. Ook hier zal duidelijk gespecificeerd moeten worden hoe en met welke snelheid in de opvolging van het adviessysteem kan worden voorzien en hoeveel die opvolging de gebruiker zal kosten.

5.f. Onderhoudbaarheid van het adviessysteem

De grootste uitdaging voor een operationeel juridisch adviessysteem ligt zonder twijfel in het vlak van de *onderhoudbaarheid* van het systeem. Met onderhoudbaarheid wordt hier bedoeld: het geheel van eigenschappen van het advies-systeem dat het mogelijk maakt inhoudelijke wijzigingen in de kennisbank aan te brengen op een snelle maar tevens

⁴⁷ R. WIDDISON, «Expert systems: the forgotten dimension», *Computer and Law*, maart 1992, pp. 33-34.

juiste en veilige wijze. Dergelijke inhoudelijke wijzigingen zullen meestal de nodige problemen bezorgen inzake controle van volledigheid en consistentie van de juridische kennis, nadat de wijzigingen in de kennisbank zijn aangebracht. In diverse onderzoeksgroepen wordt momenteel onderzocht hoe deze problemen betrouwbaar opgelost kunnen worden.

Hierboven werd reeds gewezen op het sterk dynamisch karakter van het sociale-zekerheidsrecht. Systemen die over sociale-zekerheidsmateries adviseren, worden steeds opnieuw geconfronteerd met de vraag hoe wetswijzigingen kunnen worden ingepast in het bestaande adviesstelsel.

Al naar het concept van het adviesstelsel kunnen operationele adviesstelsels momenteel op drie wijzen worden onderhouden.

- Adviesstelsels die op installatiediskette aan de cliënt zijn geleverd, kunnen worden bijgewerkt door vervaardiging van een nieuwe versie van het adviesstelsel en verkoop ervan tegen bijwerkingstarief. Levering van een volledig nieuwe versie van het systeem verloopt immers sneller dan de levering van een bijwerking die door de gebruiker moet worden ingepast in het bestaande computerprogramma. Het is trouwens om technische redenen en om redenen van inhoudelijke consistentie niet wenselijk dat een gebruiker zelf de computercode kan wijzigen.

- Bepaalde adviesstelsels laten de gebruiker de mogelijkheid om kleine wetswijzigingen zelf te integreren in de bestaande kennisbank. De klassieke toepassing van een dergelijke faciliteit is het stukje programma in de kennisbank dat het mogelijk maakt om kwantitatieve variabelen in de kennisbank te wijzigen: voorbeelden hiervan zijn de wettelijk vastgestelde bedragen van uitkeringen, tegemoetkomingen en inkomensgrenzen die aan de index van kleinhandelsprijzen zijn onderworpen.

- Voor de grotere adviesstelsels (en zeker de systemen die «op aanvraag» zijn gemaakt en afgeleverd) kan het onderhoudsprobleem aanzienlijke proporties aannemen, met name in het geval dat de gebruiker van het systeem zelf voor het onderhoud ervan moet zorgen. In dergelijke situaties zal de gebruiker in ieder geval moeten beschikken over voldoende gekwalificeerd personeel om wetswijzigingen te integreren in het bestaande computerprogramma. Een andere oplossing bestaat in het sluiten van een speciale «onderhoudsovereenkomst» met de ontwikkelaar van het systeem, zodat een beroep kan worden gedaan op de kennisingenieurs van de ontwikkelaar om nieuwe of andere expertkennis aan het systeem toe te voegen. Dit laatste creëert wel een sterke band van afhankelijkheid tussen de opdrachtgever en de ontwikkelaar van het adviesstelsel.

6. Beperkingen aan de inzetbaarheid van juridische adviesstelsels

Hoewel de grote doorbraak inzake operationalisering van juridische adviesstelsels nog moet komen, kan nu reeds gezegd worden dat aan de inzet van juridische adviesstelsels beperkingen zijn verbonden. Redenen hiervoor zullen gezocht moeten worden in een veelvoud van factoren, die vaak met elkaar samengaan: sommige factoren laten zich nu

reeds voelen en zijn kenmerkend voor de beginfase van elke innoverende technologie⁴⁸.

6.a. Technologische beperkingen

De kennisstelseltechnologie is jong en nog in volle ontwikkeling. Een algemene uitspraak over haar mogelijkheden binnen het rechtsdomein is, zo niet onmogelijk, dan toch zeer voorbarig. Toch heeft een vijftiental jaren toepassing ervan binnen de juridische wereld duidelijk aangetoond dat nog een aantal belangrijke beperkingen uit de weg zullen moeten worden geruimd, willen de systemen op een afdoende wijze tegemoetkomen aan de hooggestemde verwachtingen van de juristen.

Uiteindelijk moet een juridisch kennisstelsel er immers in slagen de juridische redeneermechanismen te vatten in zijn kennisbank of afleidingsmechanisme. Deze redeneermechanismen zijn evenwel veelzijdig en hun onderlinge interferentie is zeer complex.

6.a.1. Regelgebaseerd programmeren

Doorgaans wordt de juridische kennis voornamelijk weergegeven in de vorm van als-dan-regels. Deze regels worden dan bij het toepassen van het kennisstelsel op een concreet geval door het interferentiemechanisme in de juiste volgorde geactiveerd en wordt nagegaan of de voorwaarden vervat in het als-gedeelte van de regel zijn vervuld. Naargelang dit al dan niet het geval is, wordt geconcludeerd dat de gevolgen vervat in het dan-gedeelte van de regel al dan niet van toepassing zijn. Op die manier komt het kennisstelsel dan tot een eindadvies.

Systemen waarin de kennis wordt weergegeven in de vorm van regels worden *regelgebaseerde systemen* genoemd. De regelgeoriënteerde representatievorm is zeer geschikt voor de toepassingen binnen rechtsdomeinen waarin de logische deductie als redeneervorm voorop staat en de regels in de vorm van voorwaardelijke uitspraken zijn gesteld. Dit is bijvoorbeeld het geval in het sociale-zekerheidsrecht. Nadeel is evenwel dat één bepaalde redeneervorm ingebakken ligt in de manier waarop de kennis is weergegeven en andere redeneervormen nagenoeg onmogelijk kunnen worden toegepast op de kennis, tenzij ze worden teruggebracht tot de logische deductie.

Geen enkel rechtsdomein is evenwel dermate duidelijk en expliciet gereguleerd dat de logische deductie als redeneervorm volstaat. Steeds weer moeten andere denkmethodes worden toegepast voor de regeling van conflicten tussen normen of voor de opvulling van leemten.

De regels voor de regeling van conflicten tussen normen zijn in principe vrij duidelijk: een specifieke wet heeft voorrang op een algemene, een nieuwere op een oudere, een hogere op een lagere,...; ze zijn evenwel niet altijd even makkelijk implementeerbaar: hoe kan een computer immers weten of een wet algemeen of specifiek is?

⁴⁸ Ongeremd optimistische verwachtingen ten aanzien van een nieuwe technologische applicatie leiden vrij snel tot een «mythologisering» van het fenomeen. Rechtsinformatici leggen daarom meer en meer de nadruk op de beperkingen van de toepassingsmogelijkheden van juridische kennisstelsels (zie: H. BONIN, «Entscheidungsunterstützung in der öffentlichen Verwaltung», *Computer und Recht*, november 1989, pp. 1039-1040).

Problematischer is evenwel de weergave in een kennissysteem van de methodes voor de opvulling van leemten. Met een leemte wordt elke situatie bedoeld waarmee de gebruiker van het systeem wordt geconfronteerd, en die niet uitdrukkelijk gevat kan worden binnen de bestaande reglementering. In dat geval zullen interpretatieregels moeten worden toegepast. Van een goed kennissysteem mag worden verwacht dat het daartoe in staat is. Deze interpretatieregels zijn echter weinig gestroomlijnd. Naast wettelijk vastgelegde interpretatieregels, die kunnen verschillen naar gelang van het rechtsdomein, worden hierbij regels gebruikt uit de argumentatieloga (redenering a contrario, redenering a pari, redenering a fortiori,...), de psychologica (gezag van een rechterlijke uitspraak volgens de datum, de hiërarchische rang van het rechtscollege,...) en zelfs regels die worden afgeleid uit het waardegevoel en de ideologie.

De interferentie tussen al die regels inzake conflictregeling tussen en interpretatie van rechtsnormen is zeer ingewikkeld en vrijwel niet in algemene termen te vatten in een afleidingsmechanisme. Daarom worden ze vaak in de vorm van metakennis toegevoegd in de kennisbank.

De meeste van die redeneervormen eisen daarenboven echter dat de kennis niet louter wordt weergegeven in de vorm van voorwaardelijke als-dan-regels, maar dat een meer diepgaand inzicht wordt verstrekt in de structuur van de verbanden die bestaan tussen rechtsbegrippen. Dit is bijvoorbeeld nodig wanneer men rechtsregels analogisch wil toepassen op niet-geregelde situaties.

6.a.2. Object-georiënteerd programmeren

Niet toevallig wordt daarom in juridische kennissystemen van recentere datum, meestal naast als-dan-regels, gebruik gemaakt van andere kennisrepresentatietechnieken, die het mogelijk maken verbanden weer te geven tussen entiteiten. Tegenwoordig wordt een en ander in een kennissysteemomgeving meestal op een *objectgeoriënteerde* wijze geanalyseerd en geïmplementeerd. Daarbij worden juridische entiteiten, zoals een persoon of een onderneming, en de relaties ertussen, zoals het kind-zijn-van of het aandeelhouder-zijn-van, weergegeven in de vorm van objecten. Deze objecten hebben eigenschappen en kunnen naar elkaar berichten sturen. Door middel van dergelijke berichten kunnen ze elkaar diensten vragen of diensten leveren ⁴⁹.

Heel wat kennis ligt op die manier vervat in de beschrijving van de objecttypes en hun onderlinge structuur. In tegenstelling tot de als-dan-regels, waarin de logische deductie als redeneervorm om zo te zeggen geïncorporeerd zit, maakt deze manier van kennisrepresentatie in theorie ook de toepassing van redeneervormen mogelijk. Wel moeten deze redeneervormen worden opgenomen in het inferentiemechanisme, wat zoals hierboven gesteld, geen eenvoudige aangelegenheid is. In elk geval biedt een combinatie van verschillende kennisrepresentatietechnieken voor de domeinexpert die de kennis moet inbrengen, het voordeel dat hij kan kiezen voor de techniek die het meest aansluit bij de «natuur-

lijke» weergavevorm, d.w.z. de manier waarop hij intuïtief de betrokken kennis zou structureren.

6.a.3. Andere programmeermethoden

Een van de nieuwste onderzoeksdomeinen op het vlak van kennissystemen in het algemeen, en geleidelijk aan ook op het vlak van het recht, betreft *neurale netwerken*. Hierbij wordt gepoogd een nieuwe stap te zetten bij de automatisering van menselijk denken. Via de nabootsing van de manier waarop stimuli worden verwerkt door de menselijke hersenen, wordt daarbij gepoogd systemen te bouwen die in staat zijn te leren uit de ervaringen die het neutraal netwerk heeft kunnen opbouwen aan de hand van de vroegere input, de door het systeem geformuleerde output en de tussen de input en de output bestaande feedback. Met neurale netwerken wordt m.a.w. gehoopt een stap voorwaarts te zetten om het creatieve aspect in het menselijke redeneren te automatiseren.

Op het juridisch vlak wordt deze technologie door bepaalde auteurs als potentieel beschouwd voor toepassingen, waarin wordt gepoogd om «open texture»-begrippen uit het recht (zoals «redelijk», «billijk»,...) computerondersteund te laten invullen of regels dienen te worden afgeleid uit de beoordeling van precedenten (case-law) ⁵⁰. Meer in het algemeen, en in het licht van het voorgaande, zou van deze technologie mogen worden verwacht dat zij de automatisering van de minder deterministische juridische redeneervormen, zoals de redenering a pari of a contrario, zou kunnen vergemakkelijken. Er is echter nog heel wat rechtstheoretisch onderzoek nodig om deze redeneervormen grondig te analyseren.

6.b. Beperkingen wegens de specifieke behoeften aan advies

Het advies van een juridisch adviesstelsel is gericht op concrete, precieze en betrouwbare voorlichting i.v.m. een geïndividualiseerd juridisch probleem. Adviessystemen kunnen geen algemene situaties beoordelen en kunnen evenmin effecten van regels of beleidslijnen meten. Bovendien kunnen adviesystemen alleen die problemen oplossen waarvoor ze zijn voorgeprogrammeerd en kunnen er geen vragen aan worden gesteld door de gebruiker van het systeem.

Deze beperkingen aan de adviesmogelijkheden hebben hun invloed op de inzetbaarheid van adviesystemen op het niveau van beleidsinstanties en instellingen die met de uitvoering van de sociale zekerheid te maken hebben. Omdat de expertkennis m.b.t. de uitvoering van een bepaalde sociale-zekerheidsmaterie hier reeds voorhanden is, zijn dergelijke instanties minder geïnteresseerd in een computersysteem dat concrete probleemsituaties kan oplossen. Wél kunnen zij geïnteresseerd zijn in kennissystemen die bijvoor-

⁴⁹ In dit beperkte bestek is het onmogelijk een uitvoerige beschrijving te geven van objectgeoriënteerde analyse en ontwikkeling. Voor meer informatie hieromtrent kan bijvoorbeeld worden verwezen naar G.J. RAMACKERS en W.J.J. VAN DER KUIL, «Wat is object-oriented programmeren?», *Informatie*, 1990, nr. 12, pp. 1024-1029.

⁵⁰ G.-J. VAN OPDORP en R.F. WALKER, «A neural network approach to open texture», in H.W.K. RASPERSEN en A. OSKAMP (red.), *Amongst friends in Computers and Law*, Kluwer, Deventer, 1990, 279-309. Een van de enige door ons bekende toepassingen gebaseerd op de technologie der neurale netwerken op het juridisch vlak betreft een systeem ter beoordeling van hypotheekaanvragen (zie M. BUFFA, «Nestors decision learning system», in *Second European Seminar on Neural Computing*, London, februari 1989, geciteerd in R.W.M. VAN RIET en P.C. DUIVES, «Kunstmatige neurale netwerken, een introductie», *Informatie*, 1991, nr. 6, pp. 374-375).

beeld op een ruimer niveau (zelfs op macro-sociaal-economisch niveau) kunnen tonen wat de invloed is van bepaalde regels (beleidsevaluatie) of hoe een regel het best geconstitueerd kan worden om een bepaald effect te bereiken (beleidsvoorbereiding).

6.c. Beperkingen op het vlak van de technische omgeving

Een niet te onderschatten struikelblok voor de inzet van adviesssystemen vormt de afwezigheid van de vereiste computer-infrastructuur of voldoende gekwalificeerd personeel. Voor grote instellingen, diensten en ondernemingen vormt een investering in hardware meestal een geringer probleem dan voor de kleinschaligere gebruikers, voor wie het nadeel van een investering in computerinfrastructuur vaak veel sterker doorweegt dan het rendement dat ze verwachten te halen uit het gebruik van een adviesstelsel. Maar ook voor de grote gebruikers, die kennisystemen via ontwikkelingsprojecten «op maat» hebben laten vervaardigen, kan een te klein budget voor infrastructuur en gekwalificeerd personeel funest zijn voor de inzetbaarheid van kennisystemen⁵¹. Beperkingen van deze aard zullen toenemen, naarmate complexere systemen worden gebouwd, die meer gebruiksmogelijkheden of een grotere kennisbank bezitten.

6.d. Sociaal-psychologische factoren

Ondanks het groeiende belang van computergebruik in het algemeen, blijft in sommige kringen een zeker wantrouwen bestaan tegenover de inzet van computers. Deels kan dit wantrouwen worden verklaard door bepaalde nadelen of beperkingen die het gebruik ervan inhoudt, maar vaak is het verzet tegen het gebruik van computers niets anders dan een behoudsgezinde reflex tegenover elke bedreiging van een bepaalde professionele status⁵².

Vele instellingen en diensten die nu weigerachtig staan tegenover het gebruik van computers in het algemeen en juridische adviesssystemen in het bijzonder, zullen geleidelijk aan toch meer in contact komen met deze technologieën, zodat ook daar vroeg of laat gevraagd zal worden om computers en adviesssystemen te gebruiken.

Opmerkelijk is wel dat het verzet tegen de inzet van computers in de rechtspraak minder sterk is in kringen die met het sociale-zekerheidsrecht te maken hebben. Overheidsdiensten die met de uitvoering van de sociale zekerheid zijn belast, blijken in de praktijk behoorlijk te zijn uitgerust met geïnformatiseerde systemen. Mogelijk heeft de praktische noodzaak om gegevens massaal, snel en efficiënt te verwerken de eventueel aanwezige psychologische bezwaren tegen het gebruik van computers vlug onderdrukt.

Eventuele psychologische bezwaren tegen het gebruik van juridische adviesssystemen kunnen natuurlijk ook worden

geuit aan de zijde van de cliënten van de sociale-zekerheidsdienst die bij een bezoek aan deze dienst kunnen vaststellen dat hun dossier via een adviesstelsel wordt geanalyseerd. Zij kunnen daarbij misschien de indruk krijgen dat beslissingen i.v.m. hun dossier worden genomen door computers en niet door mensen⁵³. Het is dan de taak van de adviesverstrekker om erop te wijzen dat de conclusies van een adviesstelsel steeds door mensen geïnterpreteerd zullen moeten worden, zodat de adviesverstrekker zelf in elke situatie het laatste woord behoudt en een conclusie van een adviesstelsel eventueel kan negeren⁵⁴.

Vreemd genoeg is ook een al te grote *positieve* vooringenomenheid tegenover juridische adviesssystemen op lange termijn een bedreiging voor de inzetbaarheidskansen. Er schuilt namelijk een gevaar in de vermeende mogelijkheden van een juridisch adviesstelsel om hooggekwalificeerd personeel te vervangen of om feilloze adviezen af te leveren⁵⁵. Dergelijke overdreven verwachtingen in de mogelijkheden van juridische adviesssystemen worden gevoed door een gebrek aan realisme en leiden op den duur onvermijdelijk tot een ontuchtering.

6.e. Juridische aspecten i.v.m. de inzet van juridische adviesssystemen

Ten slotte brengt de inzet van adviesssystemen in de rechtspraak een aantal problemen van juridische aard met zich mee waarvoor nog geen duidelijke antwoorden bestaan, maar die zich in de nabije toekomst toch op de een of andere manier zullen manifesteren.

Zo bijvoorbeeld kan men zich afvragen in welke mate de ontwikkelaar van een juridisch adviesstelsel aansprakelijk gesteld kan worden voor de eventuele onjuistheden die in de kennisbank zijn verwerkt of voor het onjuiste karakter van een door het stelsel meegedeeld advies. Omdat het voor een ontwikkelaar onbegonnen werk is om alle mogelijke situaties op hun juistheid te onderzoeken (gezien het vrijwel oneindig aantal combinatiemogelijkheden van beslissingsvariabelen), zal een juridisch adviesstelsel in de praktijk nooit voor 100 procent kunnen worden uitgetest. Het aanvaarden van aansprakelijkheid van de ontwikkelaar van een adviesstelsel zou bijgevolg leiden tot een sterk verminderde produktie van dergelijke systemen. Veiligheidshalve doet de ontwikkelaar er goed aan zich te exonereren van zijn aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onjuistheden in het stelsel⁵⁶.

⁵³ Zodat het computeradviesstelsel een computerbeslissingsstelsel wordt (M.A. ZWANENBURG, «Straftoemeting per computer, de twijfels van een recidivist», *Computerrecht*, 1988, nr. 5, p. 265).

⁵⁴ C. VAN NOORTWIJK, P.A.W. PIEPERS en J.G.L. VAN DER WEES, «The JURICAS-system in practice : decisions in a social security environment», in C. VAN NOORTWIJK e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems : aims for research and development*, Koninklijke vermande B.V., 1991, p. 84.

⁵⁵ J. BROWNE en A. TAYLOR, «Realism, responsibility and rationality : practical, legal and political issues concerning the introduction of a large knowledge-based system in law», in M.E. BENNUN (red.), *Computers, artificial intelligence and the law*, Ellis Horwood, New York, 1991, pp. 95-123.

⁵⁶ Inzake aansprakelijkheid voor de betrouwbaarheid van de inhoud van een (juridisch) adviesstelsel, dient — in het licht van de

⁵¹ P.M. WOGNUM en B.J. LIPPOLT, «Wat bepaalt het succes van een kennisstelsel?», *Informatie*, 1991, nr. 10, p. 670.

⁵² Psychologische aanvaarding («acceptance») is een belangrijke factor die mede bepalend is voor wat de «omgevingsbruikbaarheid» («environmental usability») van een adviesstelsel wordt genoemd : J.S. SVENSSON en M.A. NIEUWENHUIS, «TESSEC : an expert system for social security legislation», in D. KRACHT e.a. (red.), *Legal knowledge-based systems : an overview of criteria for validation and practical use*, Koninklijke Vermande B.V., Lelystad, 1990, pp. 91-92.

Een ander probleem betreft de precieze juridische regeling van de eigendoms- en gebruiksrechten van een adviesstelsel⁵⁷. Dit probleem zal zich alleen voordoen in situaties waarin systemen (in opdracht) zijn ontwikkeld door andere personen dan degenen die het stelsel finaal gebruiken. Een precieze regeling van de eigendomsrechten ten aanzien van de computercode is absoluut noodzakelijk en eventuele geschillen i.v.m. beschikking over de computercode (bijvoorbeeld naar aanleiding van het onderhoud van het stelsel) dienen te worden geanticipeerd.

Ten slotte kan aandacht worden gevraagd voor de bescherming van de privacy van de persoon wiens gegevens in het stelsel worden gebracht. Juridische adviesstelsels zijn in staat om uit de combinatie van diverse persoonsgegevens nieuwe informatie af te leiden, waarvoor soms evenveel of meer discretie gevegd wordt dan voor de bedoelde persoonsgegevens zelf. Zo kan iemand bezwaren opperen tegen het feit dat het bedrag van een sociale uitkering door een adviesverlenende instantie wordt berekend met een adviesstelsel en deze informatie in een gegevensbestand wordt wegeschreven. De toepasselijkheidsverklaring van de bepalingen inzake het beroepsgeheim lijkt hier een logische uitweg te bieden. Tevens zal rekening moeten worden gehouden met de in ontwikkeling zijnde Belgische en Europese reglementeringen op de bescherming van persoonsgegevens⁵⁸.

7. Een voorbeeld van een operationeel juridisch adviesstelsel: HANDIPAK

Een van de weinige operationele juridische adviesstelsels die momenteel in de Belgische rechtspraktijk wordt ingezet, is HANDIPAK. Dit stelsel gaat na of iemand aanspraak kan maken op een financiële tegemoetkoming voor gehandicapten, overeenkomstig de bepalingen van de wet van 27 februari 1987 en haar uitvoeringsbesluiten⁵⁹. Tevens berekent het stelsel op zeer precieze wijze de tegemoetkoming die een rechthebbende kan genieten, rekening hou-

dende met zijn of haar inkomsten of bestaansmiddelen⁶⁰.

HANDIPAK is een realisatie in het kader van een wetenschappelijk onderzoeksproject over de inzetbaarheidsmogelijkheden van informaticamiddelen in de toepassing van het sociale recht, dat onder de benaming M.I.J.A. is gevoerd aan de K.U.Leuven⁶¹. Het stelsel wordt verspreid door de Maatschappij voor Mecanografie te Brussel via drie of vier installatiediskettes⁶².

7.a. Kenmerken van het adviesstelsel HANDIPAK

Het adviesstelsel HANDIPAK is een mooi voorbeeld van een klassiek regelgebaseerd adviesstelsel, waarin de reglementering op de financiële tegemoetkomingen aan gehandicapten is omgezet in een boomstructuur van beslissingsregels. Bij het doorlopen van de beslissingsregels stuit het stelsel op beslissingsvariabelen die in principe ingevuld dienen te worden met de input die de gebruiker aan het stelsel geeft. Het geheel presenteert zich aan de gebruiker als een vraag- en -antwoordspel, waarbij het stelsel alleen die vragen stelt die voor de ingegeven situatie relevant zijn en waarbij antwoorden zeer eenvoudig kunnen worden ingegeven.

Het stelsel is ruim voorzien van allerhande uitlegschermen, begripsverklaringen en hulpfaciliteiten en bevat een elektronisch handboek waarin de reglementering staat beschreven. Er is echter geen terugkoppeling naar de reglementering toe, in die zin dat de gebruiker van het stelsel geen motivering kan krijgen voor de gestelde vragen. Wel bevat het stelsel de mogelijkheid om bepaalde door de gebruiker in te geven informatie te wijzigen en de gevolgen daarvan ten aanzien van de aanspraak op en de grootte van de tegemoetkoming te onderzoeken, zodat HANDIPAK een zeer interessant instrument is voor juridische simulatie.

Met HANDIPAK hebben de ontwikkelaars van het stelsel gepoogd de technologie van juridische adviesstelsels te initiëren in kringen waarin het gebruik ervan tot nog toe niet bestond. Het betreft instellingen en diensten die advies verstrekken aan potentiële rechthebbenden op een tegemoetkoming aan gehandicapten, zoals instellingen en diensten voor opvang en begeleiding van gehandicapten, instellingen voor bijzonder onderwijs, sociale diensten van gemeenten en verzorgingsinstellingen, O.C.M.W.'s en ziekenfondsen. Het stelsel kan ook gebruikt worden voor didactische doeleinden in onderwijsinstellingen voor maatschappelijk werk.

EEG-richtlijn van 25 juli 1985 over produktaansprakelijkheid – een onderscheid te worden gemaakt tussen het computersysteem als een softwareproduct en de dienst die met behulp van een adviesstelsel aan de cliënt wordt verleend in de vorm van adviesverstrekking. Zie hierover J.H. SPOOR, «Expert systems and the law. An outline», in H.W.K. KASPERSEN en A. OSKAMP (red.), *Amongst friends in Computer and Law*, Kluwer, Deventer, 1990, pp. 28-30. Voor een bespreking van de aansprakelijkheid inzake expertsystemen in het Duitse recht, zie K. KORNWACHS, «Expertsysteme: Entscheidungsunterstützung und -ersetzung», *Computer und Recht*, januari 1992, pp. 44-49. Voor een bespreking van de aansprakelijkheid inzake expertsystemen in het Engelse recht, zie P. CAPPER en R. SUSSKIND, *Latent damage law – The expert system. A study of computers in legal problem solving*, Butterworths, Londen, 1988, p. 101-138.

⁵⁷ J. GASNAULT, «Les problèmes juridiques suscités par les systèmes experts ou d'aide à la décision», in M. SCHAUS, *Systèmes experts et droit*, E. Story-Scientia, Brussel, 1988, pp. 145-167.

⁵⁸ Zie hierover J. DUMORTIER en J. SURMONT, «Het Belgisch wetsontwerp over de bescherming van persoonsgegevens in Europees perspectief», *Computerrecht*, 1992, nr. 1, pp. 14-22.

⁵⁹ Hieronder zijn begrepen het K.B. van 6 juli 1987 betreffende de inkomensvervangende en de integratiegemoetkoming (B.S., van 8 juli 1987) en het K.B. van 5 maart 1990 betreffende de tegemoetkoming voor hulp aan bejaarden (B.S., van 5 april 1990).

⁶⁰ F. ROBBEN, «HANDIPAK: computeradviesstelsel m.b.t. de financiële tegemoetkomingen aan gehandicapten», in B. VAN BUGGENHOUT, F. ROBBEN, I. LEUS, H. CASTELEYN, G. HERTECANT en W. DEMEESTER, *Het nieuw gehandicaptenrecht. Commentaar bij de nieuwe wetgeving en recente evoluties in het beleid*, Reeks Recht en Sociale Hulpverlening, Die Keure, Brugge, 1988, pp. 21-26.

⁶¹ Zie punt 2.b i.v.m. de stand van het onderzoek inzake kennisstelsels in België.

⁶² Van HANDIPAK bestaan op dit ogenblik twee versies. Een eerste versie werd in 1987 aangemaakt, naar aanleiding van het verschijnen van de wet van 27 februari 1987: deze versie was verkrijgbaar in drie talen (Nederlands, Frans en Duits), maar wordt nu niet meer verspreid. De tweede versie van HANDIPAK werd op de markt gebracht in juli 1991 en is inhoudelijk bijgewerkt tot 1 december 1991: deze versie is alleen verkrijgbaar in het Nederlands.

Daarentegen is HANDIPAK niet geschikt voor gebruik door de instanties die met de uitvoering van de betreffende wetgeving zijn belast, inzonderheid de Dienst voor Tegemoetkomingen aan Gehandicapten van het Ministerie van Sociale Voorzorg. Bij laatstbedoelde dienst gebeurt de centralisatie van alle aanvragen en de volledige afhandeling van de aanvraagdossiers, evenals de berekening van de tegemoetkomingen. Een adviessysteem zoals HANDIPAK komt niet tegemoet aan de specifieke behoeften van deze ministeriële dienst, omdat de input van gegevens in HANDIPAK manueel dient te gebeuren, de conclusies worden opgebouwd na een uitvoerige vraagstelling door het systeem en de situatie van de betrokken gehandicapte altijd volledig wordt onderzocht. Voor een ministeriële dienst zoals deze (die reeds verregaand geïnformatiseerd is) zou de input geautomatiseerd moeten verlopen, dienen de conclusies sneller geproduceerd te worden (dus minder vragen) en zouden ook bepaalde details in de situatie van de aanvrager apart onderzocht moeten kunnen worden.

7.b. Evaluatie van de mogelijkheden tot inzetbaarheid van HANDIPAK

HANDIPAK is een operationeel adviessysteem, dat bestemd is voor effectief gebruik in de rechtspraktijk en daarom van tevoren is uitgebouwd volgens een aantal criteria die de inzetbaarheid van een dergelijk systeem kunnen bevorderen. Wanneer de voorwaarden voor succesvolle inzetbaarheid (zoals vermeld in punt 5) op HANDIPAK worden toegepast, blijkt dat het adviessysteem voldoende positieve kenmerken vertoont opdat een geslaagde integratie ervan in de rechtspraktijk verwacht mag worden.

7.b.1. Beantwoording aan een specifieke informatie- en adviesbehoefte

HANDIPAK richt zich hoofdzakelijk tot eerstelijns adviesverstrekkers, die op concrete vragen van gehandicapten een antwoord dienen te formuleren. Het systeem is dan ook gebouwd met het oog op deze doelgroep, met grote aandacht voor de eenvoud en de overzichtelijkheid van de geproduceerde eindconclusies.

Een advies van HANDIPAK is tegelijk:

- juridisch, doordat de bepaling van de aanspraak en de berekening van een tegemoetkoming een soms vrij ingewikkeld juridisch redeneerproces vergen;
- voldoende geconcretiseerd, in die mate dat een concreet antwoord wordt gegeven op de vraag of iemand al dan niet recht heeft op een tegemoetkoming en hoeveel zijn eventuele tegemoetkoming zal bedragen;
- voldoende geïndividualiseerd, omdat de weergegeven conclusie alleen toepasselijk is voor de persoon wiens persoons- en andere gegevens in het systeem zijn ingebracht.

7.b.2. Bruikbaarheid van het advies

De adviezen van HANDIPAK mogen beschouwd worden als zeer betrouwbaar, steeds in de veronderstelling dat een bijgewerkte versie wordt geconsulteerd en dat de gebruiker geen verkeerde gegevens ingeeft.

De door HANDIPAK uitgevoerde berekening van het bedrag van de tegemoetkoming is in samenwerking met het Ministerie van Sociale Voorzorg uitvoerig uitgetest en de resultaten ervan zijn dus eveneens uiterst betrouwbaar.

7.b.3. Uitbouw van de technische omgeving

Omdat HANDIPAK is ontwikkeld met behulp van een commerciële shell, kan het adviessysteem slechts geconsulteerd worden op een PC die over voldoende geheugencapaciteit beschikt om de run-time-versie van de shell te laten activeren: concreet betekent dit dat een uitgebreid geheugen van twee megabyte en een harde schijf van vier megabyte nodig zijn. Deze technische vereisten zijn niet uitzonderlijk groot, maar betekenen in feite soms een beletsel voor een eventuele aanschaf van HANDIPAK.

Voor de consultatie van HANDIPAK is geen bijzondere informaticakennis vereist. Een technische gebruikershandleiding begeleidt de cliënt bovendien bij de installatie en het gebruik van het systeem.

7.b.4. Graad van vooronderstelde juridische kennis

Omdat de doelgroep van HANDIPAK reeds vooraf goed bekend was (en deze doelgroep bestaat vrijwel alleen uit personen die noch juridisch expert, noch toepassingsexpert zijn), werd door de ontwikkelaars van het adviessysteem veel aandacht besteed aan de oriëntatie van inhoudelijke en formele aspecten van het systeem naar deze doelgroep toe.

Concreet kwam dit neer op:

- aandacht voor de logica van de vragenstructuur en vooral voor de eenvoud van de gestelde vragen;
- uitbouw van een groot aantal uitlegschermen, waarvan de lezing aan de gebruiker sterk wordt aanbevolen;
- uitbouw van begripsverklaringschermen, waarbij juridische begrippen een nadere toelichting krijgen;
- de aanmaak van een handboek met de reglementering op de tegemoetkomingen aan gehandicapten in een elektronische versie (on-line consulteerbaar) en in een gedrukte versie.

7.b.5. Beschikbaarheid op de markt

Ter gelegenheid van de commercialisatie van HANDIPAK is een hele reclamecampagne opgezet om het systeem kenbaar te maken in juridische en adviesverlenende kringen. Het produkt is in de media uitvoerig aan bod gekomen en van een speciaal ontworpen uitlegfolder werden meer dan 3.000 exemplaren toegezonden aan belangstellende instellingen en diensten.

De prijs van HANDIPAK is met opzet uitzonderlijk laag gehouden. Enerzijds was het niet de bedoeling van de ontwikkelaars om uit de commercialisatie van HANDIPAK winsten te halen, en anderzijds paste de lage prijs in het initiatief van de ontwikkelaars om de adviessysteemtechnologie zo sterk mogelijk te verspreiden.

7.b.6. Onderhoudbaarheid van het adviessysteem

HANDIPAK is een produkt dat ontwikkeld is en onderhouden wordt door de onderzoeksgroep INFOSOC van de K.U.Leuven. De gebruiker van het systeem beschikt slechts over een run-time-versie van de shell waarmee HANDIPAK is ontwikkeld, het programma en de kennisbank met de beslissingsregels. Dit maakt dat de gebruiker zelf geen aanpassingen kan aanbrengen in de code van het systeem.

Indien de juridische of administratieve regels m.b.t. de toekenning en berekening van tegemoetkomingen aan gehandicapten worden gewijzigd, zal door de ontwikkelaar een nieuwe versie van HANDIPAK worden verspreid tegen de kostprijs van de nieuwe installatiediskettes. De gebruiker

dient dan alleen maar nog de nieuwe versie te installeren en de oude eventueel te bewaren op de harde schijf of een diskette.

Er is echter één geval waarbij de gebruiker eventuele wijzigingen in de stand van de reglementering zelf kan aanbrengen: de aanpassing van de maximale bedragen van de tegemoetkomingen aan de gewijzigde kleinhandelsindex. In dat ene geval kan de gebruiker via een speciale functie de nieuwe maximale bedragen invoeren, met inbegrip van de datum van inwerkingtreding van de nieuwe bepaling. HANDIPAK houdt dan steeds rekening met deze nieuwe bedragen voor aanvragen die na de datum van inwerkingtreding zijn ingediend.

7.c. Evaluatie van het gebruik van HANDIPAK in de rechtspraak

In de loop van 1988 werd door het project M.I.J.A. een enquête georganiseerd onder de gebruikers van het adviesstelsel HANDIPAK, om te achterhalen in welke mate HANDIPAK aan de verwachtingen van praktijkjuristen en adviesverleners beantwoordde.

Met de resultaten van deze enquête kan een goed beeld worden gegeven van de gezamenlijke waardering van HANDIPAK vanuit de praktijkervaring van professionele hulpverleners⁶³. Wanneer deze resultaten worden vergeleken met de theoretisch vooropgestelde verwachtingen ten aanzien van de inzetbaarheidsmogelijkheden, zoals omschreven in punt 7.b kan tevens worden beoordeeld in welke mate een theoretische vooropstelling en een praktische evaluatie overeenstemmen of verschillen.

Ten behoeve van de vergelijkbaarheid, zijn de resultaten van de enquête hieronder weergegeven met dezelfde onderverdeling als in de punten 5 en 7.b van dit artikel.

7.c.1. Beantwoording aan een specifieke informatie- en adviesbehoefte

Allereerst dient opgemerkt te worden dat de doelgroep van HANDIPAK in de praktijk erg verscheiden blijkt te zijn.

Ongeveer één derde van het totaal aantal verkochte exemplaren van HANDIPAK wordt gebruikt door instellingen en diensten uit de sector van de gehandicaptenzorg of door instellingen voor bijzonder onderwijs. Hierbij zijn de instellingen voor opvang van gehandicapten en de verenigingen van gehandicapten de grootste afnemers. Andere gebruikers in deze sector zijn de beschutte werkplaatsen en de centra voor (gespecialiseerde) studie- en beroepsoriëntering.

In de groep van de niet-sector-specifieke gebruikers hebben vooral de O.C.M.W.'s en de gemeentelijke sociale diensten HANDIPAK aangekocht (bijna één vierde van het totaal aantal verkochte exemplaren). Andere veel voorkomende gebruikers in deze groep zijn de sociale diensten van ziekenhuizen en ziekenfondsen. Vrij toevallige gebruikers zijn sociale-verzkeringsinstellingen, vakbonden, huisartsen, medische dienstverleningscentra, thuisverplegingsdiensten en diensten voor gezinshulp.

Opmerkelijk is ook dat de klassieke juridische beroepen (advocatuur en magistratuur) HANDIPAK in zeer beperkte mate hebben aangekocht. Hierbij dient wel te worden genoteerd dat een groot aantal exemplaren is verkocht aan particuliere gebruikers, waarvan niet precies bekend is of ze HANDIPAK voor professionele of privé-doeleinden gebruiken⁶⁴. Ten slotte gebruiken sommige onderwijsinstellingen voor maatschappelijk werk HANDIPAK voor didactische doeleinden.

Uit de resultaten van de enquête blijkt nu dat HANDIPAK in ruime mate is tegemoetgekomen aan de informatiebehoefte van de modale gebruiker, maar misschien minder beantwoordt aan de adviesbehoefte van dezelfde gebruiker. Bijna drie gebruikers op vier vinden dat HANDIPAK in voldoende mate tegemoetkomt aan de verwachtingen die in het systeem werden gesteld, maar bij analyse van deze gezamenlijke tevredenheid over het systeem blijkt de hoge waardering vooral te gaan naar de informatieve waarde van het systeem en het handboek met de reglementering, terwijl de adviesverstrekking i.v.m. een bepaalde casus minder hoog scoort. Eén op negen gebruikers vindt dat HANDIPAK in het geheel niet voldoet aan de gestelde verwachtingen inzake de productie van eindconclusies m.b.t. individuele gevallen.

Deze vaststelling heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat HANDIPAK door een zeer heterogeen publiek wordt gebruikt (wat ook de bedoeling van de ontwikkelaars was), zodat minder kan worden ingespeeld op de specifieke adviesbehoeften van de verschillende soorten adviesverleners binnen dit heterogene landschap van potentiële gebruikers. Diversificatie en specificatie van het advies naar de concrete doelgroep toe zijn belangrijke factoren die het succes van een adviesstelsel in grote mate lijken te bepalen.

Door diverse ondervraagde personen zijn suggesties geformuleerd die in overweging genomen kunnen worden bij de verdere ontwikkeling van juridische adviessystemen. Zo is voorgesteld om HANDIPAK uit te breiden tot een assortiment van afzonderlijke adviessystemen i.v.m. de rechten van minder-validen. Ook is gesuggereerd om HANDIPAK te «officialiseren» bij de behandeling van een aanvraag om een financiële tegemoetkoming en de conclusies van HANDIPAK te gebruiken als basis voor de officiële toekenning van een aanspraak.

Ten slotte is het opmerkelijk dat veel interesse is betoond voor dat deel van het computerprogramma waarmee de tegemoetkoming concreet berekend wordt, terwijl de aanspraakmogelijkheden van de betrokkene door de adviesverlener – naar eigen zeggen – meestal ook zonder adviesstelsel kunnen worden vastgesteld. Het typische van een adviesstelsel zoals HANDIPAK ligt nu precies in de automatisering van de vaststelling van aanspraakmogelijkheden, omdat hiervoor een juridisch redeneerproces wordt geleverd. Het berekenen van een tegemoetkoming is daarentegen een zuiver mathematische aangelegenheid, waarvoor wel juridische gegevens nodig zijn, maar die als zodanig geen juridische redenering vergt.

⁶³ De enquête werd georganiseerd op een ogenblik dat alleen de eerste versie van HANDIPAK op de markt beschikbaar was. De resultaten van deze enquête kunnen echter in grote mate worden toegepast op de tweede versie van HANDIPAK.

⁶⁴ Deze opmerking geldt alleen voor de eerste HANDIPAK-versie van 1987.

7.c.2. *Bruikbaarheid van het advies*

Het grootste gedeelte van de gebruikers vindt dat de adviezen van HANDIPAK duidelijk verstaanbaar zijn. Klachten over het te abstract karakter van adviezen en de moeilijke verstaanbaarheid van de inhoud zijn miniem.

Opvallend is wel dat slechts één op acht gebruikers vindt dat de conclusies van HANDIPAK ook echt *praktijkgericht* zijn. Dit is weerom een opmerkelijke conclusie voor een adviesstelsel, dat steeds bedoeld is als een instrument voor de rechtspraktijk. Waarschijnlijk speelt ook hier de diversiteit van de gebruikersgroep een grote rol en is het niet mogelijk om met een zelfde soort conclusie in te spelen op de praktische behoeften van een maatschappelijk werker in een instelling voor gehandicapten en een toevallig advies verlenende advocaat of huisarts.

Andere klachten over de bruikbaarheid van adviezen betreffen de onmogelijkheid om bepaalde details in de consultatie verder uit te diepen (zoals de evaluatie van de graad van handicap) of de betwistbaarheid van bepaalde adviezen van HANDIPAK in het licht van de verscheidenheid in interpretaties tussen de bevoegde overheidsdiensten die met de afhandeling van aanvraagdossiers zijn belast.

7.c.3. *Uitbouw van de technische omgeving*

HANDIPAK is een adviesstelsel met minimale hardwarevereisten (de eerste versie kon worden geactiveerd op een PC met minstens 640KB). Deze lage hardwarevereisten zijn mede oorzaak van de hoge verspreidingsgraad van de eerste HANDIPAK-versie (op meer dan 300 exemplaren).

Ten behoeve van de gebruikers van HANDIPAK is een gebruikershandleiding uitgegeven, die blijkens de resultaten van de enquête als «overzichtelijk» en «gemakkelijk verstaanbaar» wordt beschouwd.

Het handboek met de reglementering op de financiële tegemoetkomingen aan gehandicapten wordt blijkbaar vaak onafhankelijk van de consultatie van de software geraadpleegd. Aan dit handboek wordt tevens een hoge informatieve waarde toegeschreven.

7.c.4. *Graad van vooronderstelde juridische kennis*

Ruim één op drie gebruikers van HANDIPAK beweert bij de aankoop van HANDIPAK over een zeer goede kennis van de reglementering te beschikken. Omgekeerd betekent dit dat HANDIPAK in het merendeel van de gevallen wordt geconsulteerd door personen die een matige tot geen kennis bezitten van de reglementering. Vooral ten behoeve van deze laatste bedoelde groep van personen is grote aandacht besteed aan het reduceren van de moeilijkheidsgraad van de gestelde vragen, evenals aan de «dissectie» van juridische kwalificaties en redeneringen.

Het grootste deel van de gebruikers vindt de gestelde vragen «duidelijk» en «goed verstaanbaar». Klachten over de moeilijkheidsgraad van de vragen waren er nauwelijks. Wel is de wenselijkheid geuit van uitvoering van «consultatietempi», naar gelang van de snelheid waarmee men het systeem wenst te doorlopen: zo verliest de deskundige adviesverlener minder tijd met het doorlopen van de volledige vragenlijst. Ook de uitlegschermen bij de vragen en de begripsverklaringen zijn positief geëvalueerd.

Opmerkelijk ten slotte is wel dat HANDIPAK niet zonder meer heeft geleid tot een elementaire verhoging van de kennis van de reglementering bij de gebruikers: de meesten on-

der hen beweren «een weinig» te hebben bijgeleerd. Moet de reden hiervoor gezocht worden in de reeds aanwezige «zeer goede» kennis van de reglementering bij één derde van de gebruikers?

7.c.5. *Beschikbaarheid op de markt*

De enquête reveleert dat er verscheidene mogelijkheden zijn om ruchtbaarheid te geven aan het bestaan van een adviesstelsel (media, gespecialiseerde tijdschriften, folders, demonstraties en mondelinge reclame onder gebruikers zelf) en dat er op dit moment geen communicatiekanaal is waarlangs informatie over juridische adviessystemen exclusief verspreid zou kunnen worden.

Gezien de beperkte ontwikkelingskosten van HANDIPAK was het mogelijk om het systeem te verspreiden tegen een uitzonderlijk lage prijs. Bijna één op drie gebruikers heeft de beslissing om HANDIPAK te kopen laten afhangen van deze lage kostprijs.

7.c.6. *Onderhoudbaarheid van het adviesstelsel*

Met betrekking tot dit punt werden geen vragen gesteld.

7.d. *Conclusies i.v.m. HANDIPAK*

Hoewel deze enquête bescheiden van opzet was, geeft ze zeker wel een goed beeld van de praktische bezwaren die rijzen bij de inzet van juridische adviessystemen in de rechtspraktijk.

Onlangs de (terechte) kritiek van sommige gebruikers op bepaalde aspecten van het systeem, mag worden gezegd dat HANDIPAK door de rechtspractici positief is beoordeeld. Het enige cruciale aandachtspunt betreft de nutswaarde van een adviesstelsel in een maatschappelijk domein waarin de behoeften aan concreet en bruikbaar advies blijkbaar toch niet zo homogeen zijn. Wat voor sommigen een schitterend instrument voor de rechtspraktijk is, kan voor anderen een onbruikbare aankoop betekenen. Het is dus van essentieel belang de doelgroep van het juridisch adviesstelsel vooraf zo precies mogelijk te omschrijven en het systeem met het oog op die doelgroep uit te bouwen. Tevens moet bij de publicatie van het systeem grote aandacht worden besteed aan de vermelding van de inhoudelijke aard van de door het systeem geleverde adviezen, zodat potentiële cliënten precies kunnen weten wat het systeem kan en wat niet.

Alles bij elkaar genomen mag de inzet van HANDIPAK in de dienstverlening aan gehandicapten beschouwd worden als een behoorlijk geslaagd experiment. In welke mate dit experiment voor herhaling vatbaar is en adviessystemen ook inzetbaar zijn m.b.t. andere sectoren van de sociale zekerheid, blijft voorlopig nog een open vraag. Evenmin is het duidelijk in welke mate juridische adviessystemen in de toekomst zullen behoren tot het alledaagse instrumentarium voor de rechtspracticus. Een eerste antwoord op die vragen is te verwachten naarmate meer adviesystemen in de praktijk van het sociale-zekerheidsrecht en het recht in het algemeen worden ingezet.

8. Algemeen besluit

Het experiment met HANDIPAK heeft aangetoond dat er wel degelijk een plaats is voor het gebruik van juridische adviessystemen in de rechtspraktijk. Zeker in de toepassingspraktijk van het sociale-zekerheidsrecht, dat om de hierbo-

ven aangehaalde redenen bijzonder geschikt is als toepassingsdomein voor dergelijke systemen, kunnen juridische adviessystemen effectief en efficiënt worden ingezet.

De ontwikkeling van operationele juridische adviessystemen zal moeten gebeuren met prioritaire aandacht voor de concrete behoeften van de toekomstige gebruiker en rekening houdende met zijn gebruikersprofiel. In ieder geval moet worden vermeden dat adviessystemen worden ontwikkeld die om diverse redenen niet of slechts gedeeltelijk rendabel zijn (onbruikbaar advies, overmatig hoge technische vereisten, aanzienlijke kostprijs, gebrek aan onderhoudbaarheid).

Het gebruik van juridische adviessystemen in de rechtspraak zal ongetwijfeld belangrijke gevolgen met zich meebrengen voor de manier waarop het recht wordt toegepast. Wat die gevolgen precies zijn, kan nu nauwelijks worden bepaald, omdat dit samenhangt met de aard en de kwantiteit van de adviessystemen die zullen worden ingezet en de ju-

ridische, administratieve en politieke waarde die aan de adviezen van dergelijke systemen gehecht zal worden. Zeker is wel dat de inzet van juridische adviessystemen de toepassingspraktijk van het sociale-zekerheidsrecht in meerdere of mindere mate zal veranderen, doordat perspectieven worden geopend op een verbetering van de interne werking van de sociale-zekerheidsinstellingen en van de dienstverlening naar de cliënten van het sociale zekerheidssysteem toe. Deze perspectieven zijn op zich reeds een rechtvaardigingsgrond voor verder onderzoek naar toepassingsmogelijkheden van juridische adviessystemen en andere juridische kennisystemen in het recht in het algemeen en het sociale-zekerheidsrecht in het bijzonder.

J. SCHEPERS

L. DE SMEDT

B. VAN BUGGENHOUT

F. ROBBEN

RECHTSPRAAK

BENELUX-GERECHTSHOF

6 NOVEMBER 1992

Voorzitter: de h. Martens

Openbaar ministerie: de h. Mok

Advocaten: mrs. Van Nispen, Steinhauser en Kooy

Merk — Gereviseerde waar — 1. Gebruik van eens anders merk — 2. Verzet van merkhouder — Wijziging van de toestand van de waar — 3. a) Afbreuk aan goede faam van het merk — b) Geen afbreuk — c) Uitsluiting van verzet

1. Behoudens ingeval de revisie en/of reconditionering leidt tot een wijziging van zodanige aard en omvang dat de gereviseerde en/of gereconditioneerde waren niet meer behoren tot de categorie waren waarvoor het merk is ingeschreven of daaraan soortgelijke waren, is sprake van gebruik van eens anders merk in de zin van art. 13, A, eerste lid BMW, wanneer een bedrijf dat waren reviseert en/of reconditioneert, die waren nadien weer in de handel brengt, zonder dat de ingeslagen merken waaronder die waren oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht, zijn verwijderd, ook indien op de waar voldoende duidelijk wordt aangegeven dat het gaat om door eerdergenoemd bedrijf gereviseerde en/of gereconditioneerde waren.

2. Voor de vraag of de regel van art. 13, A, derde lid, BMW, die de merkhouder in de daar bedoelde gevallen het recht onthoudt zich te verzetten tegen gebruik van zijn merk, van toepassing is bij de verkoop van gereviseerde en/of gereconditioneerde waren, is in beginsel slechts beslissend of de revisie en/of recon-

ditionering leidt tot een wijziging in de toestand van de waren van geheel ondergeschikte betekenis.

3.a) De voorwaarde «mits de toestand van de waren niet is gewijzigd» in art. 13, A, derde lid, BMW heeft niet uitsluitend betrekking op wijzigingen waardoor aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan.

b) De merkhouder kan zich na wijziging van de toestand van de waren tegen gebruik van het merk waaronder de waren door hem of door zijn licentiehouders in het verkeer zijn gebracht, ook verzetten indien aan de goede faam van het merk geen afbreuk wordt of kan worden gedaan.

c) De merkhouder kan zich tegen gebruik van zijn merk voor door hem of door zijn licentiehouders in het verkeer gebrachte en nadien door anderen gereviseerde en/of gereconditioneerde waren niet verzetten:

1° indien, ondanks de revisie en/of de reconditionering, moet worden aangenomen dat nog sprake is van de waar welke de merkhouder of zijn licentiehouders in het verkeer heeft gebracht;

2° indien degene die de gereviseerde en/of gereconditioneerde waren in het verkeer brengt, aantoonde dat verwijdering van het merk niet mogelijk is zonder afbreuk te doen aan de technische deugdelijkheid of de praktische bruikbaarheid van de waren of dat het om andere redenen onredelijk zou zijn zulks te vergen, en hij bij het in het verkeer brengen alles doet wat redelijkerwijs mogelijk is om het publiek duidelijk te maken dat hij niet de oorspronkelijke, van de merkhouder of diens licentiehouders afkomstige, waar verhandelt, maar een door anderen gereviseerd en/of gereconditioneerd produkt.

Valeo t/ Automotive Products
Zaken A 89/1 en A 91/1

Conclusie van de advocaat-generaal M.R. Mok

1. Korte beschrijving van de zaak

1.1. Bij arrest van 15 maart 1991¹ heeft de Hoge Raad der Nederlanden aan het Benelux-Gerechtshof (BenGH) verzocht een aantal vragen te beantwoorden. Deze vragen zijn gerezen in een geding tussen de hiervoor genoemde partijen.

1.2. De Hoge Raad heeft de feiten, voor zover thans relevant, samengevat in r.o. 4 van zijn genoemde arrest, onder i-viii. Kortheidshalve verwijs ik daarnaar.

1.3. Verweerster in het hoofdgeding – Valeo – heeft eiseres – toen genaamd Belrama B.V. – in 1985 gedagvaard voor de rechtbank te 's-Hertogenbosch, met de eisen dat de rechtbank:

- gedaagde zou verbieden direct of indirect inbreuk te maken op de merken «Valeo» en «Verto» van Valeo en in het bijzonder deze merken te gebruiken voor waren die door Valeo onder deze merken in het verkeer zijn gebracht waarbij de toestand van de waren is gewijzigd;

- gedaagde zou gebieden bij reconditionering van producten die van Valeo afkomstig zijn elk door Valeo oorspronkelijk aangebracht merk volledig te verwijderen.

De rechtbank heeft deze eisen voorwaardelijk toegewezen. De (negatieve) voorwaarde luidde: tenzij Belrama bij het in het verkeer brengen van de waren voldoende duidelijk zou maken dat het om door haar gereviseerde of gereconditioneerde waar ging.

1.4. Van dit vonnis zijn beide partijen in hoger beroep gekomen. Uit het daarop door het gerechtshof te 's-Hertogenbosch gewezen arrest blijkt dat Belrama (inmiddels Automotive Products Benelux B.V. – hierna: AP – geheten) aan de door de rechtbank gestelde voorwaarde had voldaan.

Het gerechtshof heeft, onder aanhouding van iedere verdere beslissing, het BenGH gevraagd over een drietal vragen uitspraak te doen.

1.5. AP heeft tegen dit arrest beroep in cassatie ingesteld, onder aanvoering van drie cassatiemiddelen. Na instelling van dit beroep heeft de President van het BenGH de zaak overeenkomstig art. 5, lid. tweede zin, van het Reglement op de procesvoering van het Benelux-Gerechtshof voor onbepaalde tijd aangehouden².

De Hoge Raad heeft middel III verworpen. Voorts heeft hij overwogen dat de beide overige middelen vragen aan de orde stelden over de uitleg van de eenvormige Beneluxwet op de merken (hierna: BMW), waarvan de beantwoording nodig was voor de beslissing. Daarover heeft de Hoge Raad de hierna weer te geven vragen 1 en 2 aan het BenGH gesteld.

Om redenen van proceseconomie heeft de Hoge Raad onder nr. 3 tevens de vragen opgenomen die het gerechtshof in 's-Hertogenbosch eerder tot het BenGH had gericht. Zou het cassatieberoep t.z.t. worden verworpen, dan zouden die vragen immers alsnog moeten worden beantwoord.

2. Vraag 1

2.1. De eerste door de Hoge Raad gestelde vraag luidt als volgt:

«Is er sprake van gebruik van eens anders merk in de zin van art. 13 A, eerste lid, aanhef en onder 1 BMW wanneer een bedrijf dat waren als de onderhavige reviseert en reconditioneert, die waren nadien weer in de handel brengt zonder dat de ingeslagen merken, waaronder die waren oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht, zijn verwijderd, ook indien op de waar voldoende duidelijk werd aangegeven dat het gaat om door eerdergenoemd bedrijf gereviseerde of gereconditioneerde waren?»

2.2. Omdat in de vraagstelling essentieel lijkt dat de ingeslagen merken, waaronder de waren oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht, niet zijn verwijderd, is het nuttig te vermelden dat AP in appel het volgende heeft gesteld³:

«Valeo slaat haar merktekens op steeds méér plaatsen en in toenemende mate op plaatsen waar verwijdering niet doenlijk is (bijvoorbeeld op de kop van klinknagels en direct naast het gat met ribbels op de koppelingsplaat). Zo al technisch mogelijk, is verwijdering niet verantwoord door balansverstoring en gevaar voor speling. Economisch is verwijdering niet doenlijk omdat het daarvoor benodigde handwerk de revisiekoppelingen nagenoeg even duur zou maken als nieuwe koppelingen.»

Zo nodig kan met deze pretense feitelijke omstandigheid rekening gehouden worden door in de beantwoording van vraag 1 de veronderstelling te betrekken dat de stelling feitelijk juist wordt bevonden.

2.3. In het Gemeenschappelijk Commentaar van de Regeringen⁴ is over art. 13.A BMW het volgende te lezen:

«Krachtens deze bepaling heeft het uitsluitend recht van een merkhouders een grotere draagwijdte dan volgens de bestaande nationale wetten het geval is. De bepalingen onder A, onder 1) bekrachtigen de bescherming die de huidige wetgeving aan een merkhouders verleent; (...)

De rechter zal echter het gebruik van het merk door opvolgende verkopers van de waren, die door de merkhouders of zijn licentiehouders binnen het Beneluxgebied of daar buiten in het verkeer zijn gebracht, alleen dan als inbreuk jegens de merkhouders of de licentiehouders, die het merk heeft aangebracht, beschouwen, indien de waren wijziging hebben ondergaan, daar deze aan de goede faam van dat merk afbreuk zouden kunnen doen. (...)

2.4. Het in de handel brengen van waren, die oorspronkelijk van een ander afkomstig waren en die een merk dragen waarvan die ander de rechthebbende is, door opvolgende verkopers van de waren is in de BMW geregeld in art. 13.A in fine (ook – zoals in het verwijzingsarrest – aangeduid als: derde lid, welke wijze van aanduiding ik verder zal volgen).

Men zou art. 13.A, lid 1, kunnen opvatten als bedoeld voor eerste gebruik (hetzij door de merkhouders, hetzij door een derde, in welk geval de merkhouders zich daartegen verzet-

¹ RvdW, 1991, 80.

² Beschikking van 30 augustus 1989 in zaak A 89/1.

³ Arrest gerechtshof 's-Hertogenbosch, r.o. 4.5, onder c.

⁴ Losbladige uitgave van Benelux-teksten (****), waar dit commentaar wordt aangeduid als «Toelichting», p. 53/54.

ten kan). Lid 3 is dan bedoeld voor gebruik door opvolgende verkopers ⁵.

Een andere mogelijke opvatting is dat het eerste lid de algemene regel over gebruik bevat, terwijl het derde lid een bijzonder geval daarvan regelt. Die zienswijze is te vinden in de rechtspraak van het BenGH:

«dat art. 13.A, in fine, handelt over 'het gebruik van het merk voor waren die de merkhouders (...) onder het bedoelde merk in het verkeer heeft gebracht; dat uit deze bewoordingen blijkt dat deze bepaling enkel betrekking heeft op het geval bedoeld in art. 13.A, lid 1» ⁶.

In overeenstemming daarmee is het verwijzingsarrest zo opgebouwd dat vraag 1 betrekking heeft op gebruik in het algemeen en dat problemen die betrekking hebben op gebruik door opvolgende verkopers eerst in vraag 2 aan de orde komen.

2.5. Het BenGH heeft over het begrip «gebruik» in de zin van art. 13.A, lid 1, de volgende beslissingen gegeven:

«onder 'gebruik van het merk of van een overeenstemmend teken' in de zin van die bepaling moet worden verstaan het zich van een merk of teken bedienen met betrekking tot en ter bevordering van de afzet van zijn eigen handelswaren of diensten, dan wel ter aanduiding van zijn eigen onderneming» ⁷.

«dat voormelde omschrijving (in het arrest-Hagens) daarom aldus moet worden opgevat dat voor de toepassing van art. 13 onder A eerste lid onder 1 de woorden 'gebruik voor de waren' zien op het zich van een merk of teken bedienen met betrekking tot de eigen waren (...)» ⁸.

«dat uit de tekst van art. 13A eerste lid BMW en uit de rechtspraak van het Hof (...) volgt dat voor gebruik van een merk of overeenstemmend teken voor waren, in de zin van het onder 1 bepaalde, vereist is dat degene die zich met betrekking tot zijn eigen waren van dat merk of teken bedient, dat op zodanige wijze doet dat voor het publiek duidelijk is dat dit gebruik betrekking heeft op een bepaalde, door hem verhandelde of ter levering aangeboden waar, welke door dit gebruik van die anderen wordt onderscheiden» ⁹.

2.6. Van de (recentere) literatuur over het begrip «gebruik» in de zin van art. 13 BMW noem ik:

- Drucker/Bodenhausen/Wichers Hoeth, *Kort begrip*, 1984, p. 95;
- J.A. Stoop, *BIE*, 1985, p. 251 e.v.;
- A. Braun, *Précis des marques de produits et de service*, 1987, § 401, p. 318/319, § 417-421, p. 330 e.v.;
- (W. Mak)/M.J.M. van Kaam/H. Molijn, *Merkenbescherming in de Benelux*, 1989, p. 77 e.v.;

– Dorhout Mees/Van Nieuwenhoven Helbach c.s., *Industriële eigendom en mededingingsrecht*, 1989, § 946 e.v., p. 381 e.v.

– E.A. van Nieuwenhoven Helbach in *Noten bij noten* (Wichers Hoeth-bundel), 1990, p. 95 e.v.;

– A. van Oven/Löwensteyn c.s., *Mededingingsrecht*, 1991, § 57, p. 123-125;

– E.J. Arkenbout, *Handelsnamen en merken* (diss. KUN, 1991), § 3.5.2., p. 96-98;

– Ch. Gielen/ L. Wichers Hoeth, *Merkenrecht*, 1992, § 1014 e.v., p. 416 e.v.

2.7. Uit de geciteerde rechtspraak is af te leiden dat onder gebruik, in de zin van art. 13.A, lid 1, verstaan moet worden het zich bedienen van een merk of teken ¹⁰. Waar m.n. het arrest-Tanderil spreekt van «met betrekking tot de eigen waren» ¹¹, is kennelijk bedoeld: de waren die degene die het merk gebruikt in het verkeer brengt.

In de onderhavige zaak gaat het dus om evt. gebruik door AP van de merken Valeo en Verto voor de waren die AP in het verkeer brengt. De Hoge Raad heeft dat in de formulering van vraag 1 onder woorden gebracht door te spreken van «gebruik van eens anders merk» ¹², woorden die niet letterlijk in art. 13.A, lid 1, voorkomen.

Ik zou menen dat het in de handel brengen van goederen, waarop zo'n merk voorkomt, ongeacht of degene die dat doet die goederen heeft gereviseerd of gereconditioneerd, het zich bedienen van dat merk is.

2.8.1. De vraag is dan nog of de in § 2.2 behandelde veronderstelling van belang is, nl. dat degene die zich van het merk bedient, dit, – al dan niet door toedoen van de merkgerechtigde – om technische of economische redenen niet heeft kunnen verwijderen.

Die vraag verliest echter haar betekenis, wanneer men aanneemt dat ook verwijdering van een merk als gebruik daarvan aan te merken is, zoals in de literatuur, o.a. door Braun ¹³ is verdedigd. Vanzelfsprekend is dit niet. Naar Duits recht wordt verwijdering van een merk niet zonder meer als onrechtmatig beschouwd ¹⁴. In het Franse, Engelse en Amerikaanse recht wordt aangenomen dat juist na reparatie of revisie verwijdering van het oorspronkelijke merk op haar plaats kan zijn ¹⁵.

Overigens zou m.i. in het onderhavige geschil uit de door Valeo in de inleidende dagvaarding gestelde eisen (zie § 1.3,

¹⁰ In die zin m.n. ook GIELEN/WICHERS HOETH, t.a.p., § 1014, p. 416.

¹¹ Cursivering toegevoegd.

¹² Cursivering toegevoegd.

¹³ A. BRAUN, t.a.p., § 340, sub b, p. 340/341, met een beroep op art. 13.A, lid 2, BMW. Dezelfde conclusie is te vinden bij GIELEN/WICHERS HOETH, t.a.p., § 1020, p. 418; zie voorts: *Onrechtmatige daad*, losbl., VI, nr. 90 (S.K. MARTENS) met meer gegevens.

¹⁴ BAUMBACH/HEFERMEHL, *Warenzeichenrecht*, 1985, § 15, Rnr. 21; zie echter ook Einl., Rnr. 64 over evt. schadevergoedingsplicht.

¹⁵ Frans recht: PAUL MATHÉLY, *Le droit français des signes distinctifs*, 1984, p. 632; A. CHAVANNE/J.-J. BURST, *Droit de la propriété industrielle*, 1990, § 1154, p. 743. Engels recht: T.A. BLANCO WHITE/R. JACOB, *Kerly's Law of Trade Marks and Trade Names*, 1986, p. 280. Amerikaans recht: R. CALLMANN, *The Law of Unfair Competition, Trade Marks and Monopolies*, losbl., revised by L. ALTMAN, § 21.15.

⁵ In die zin, naar het mij voorkomt, A. VAN OVEN/F.J.W. LÖWENSTEYN c.s., *Mededingingsrecht*, 1991, § 57, p. 123.

⁶ BenGH, 2 februari 1983, A 82/1 (Superox), *Jur. BenGH*, 1983, p. 1, *NJ*, 1983, 450, m.nt. L. WICHERS HOETH. Zie ook: M.V. BRUINING-VOLMER in *IER*, 1988, p. 103, en P.J.M. STEINHAUSER in noot onder pres. rb. Haarlem, 19 maart 1988, *BIE*, 1989, 6 (p. 19, l.k.).

⁷ BenGH, 29 juni 1982, A 81/5 (Hagens/Niemeyer), *Jur. BenGH*, 1981-1982, p. 40, *NJ*, 1982, 624, m.nt. L. WICHERS HOETH.

⁸ BenGH, 9 juli 1984, A 82/2 (Tanderil), *Jur. BenGH*, 1984, p. 1, *NJ*, 1985, 101, m.nt. L. WICHERS HOETH.

⁹ BenGH, 7 november 1988, A 87/3 (Omnisport), *Jur. BenGH*, 1988, p. 90, *NJ*, 1989, 300, m.nt. L. WICHERS HOETH; *BIE*, 1989, 58, m.nt. E.A. VAN NIEUWENHOVEN HELBACH.

2e streepje) kunnen afleiden dat Valeo akkoord zou gaan met verwijdering van haar merken, althans bij revisie.

2.8.2. Tot de gestelde vragen behoort niet of verwijdering van de door Valeo aangebrachte merken onrechtmatig zou zijn. Tot het stellen van die vraag bestond ook geen aanleiding, omdat vaststaat dat AP de oorspronkelijke merken niet verwijderd heeft.

Om deze reden zou ik ontraden vraag 1 zonder meer bevestigend te beantwoorden. Dat antwoord zou aanleiding kunnen geven tot de gevolgtrekking dat van gebruik van eens anders merk in de zin en de omstandigheden die in de vraag zijn aangegeven geen sprake zou zijn, wanneer de oorspronkelijk ingeslagen merken verwijderd zouden zijn. Hiermee wil ik overigens niet te kennen geven die stelling op zichzelf onjuist te achten, maar het punt is hier niet aan de orde.

2.9. Het voorgaande brengt mij er toe te komen tot de volgende beantwoording van vraag 1:

«Er is sprake van gebruik van eens anders merk in de zin van art. 13.A, eerste lid, aanhef en onder 1, BMW, wanneer een bedrijf waren die door die ander oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht en van een merk zijn voorzien, na deze gereviseerd en gereconditioneerd te hebben, onder dat merk weer in de handel brengt.»

3. Vraag 2

3.1. De tweede vraag luidt:

«Is voor de vraag of art. 13.A, derde lid, BMW van toepassing is bij de verkoop van gereviseerde of gereconditioneerde waren van belang of het gaat om waren welke door de merkhouders of diens licentiehouders zelf in het verkeer zijn gebracht dan wel om 'nieuwe' waren in de zin als hiervoor onder 4 (viii) bedoeld, of is (enkel) beslissend of al dan niet bij het in het verkeer brengen van die gereviseerde of gereconditioneerde waren bij het publiek de onjuiste indruk wordt gewekt dat die waren (direct) van de merkhouders of diens licentiehouders afkomstig zijn?»

3.2. De passage, waarnaar de vraag verwijst, luidt:

«(viii) Het gerechtshof heeft voorts geoordeeld dat de handelwijze van AP geen vervaardiging of verhandeling van nieuwe produkten inhoudt omdat daarvoor de bewerking en remontage door AP van te ondergeschikte betekenis is, en dat het hier derhalve nog steeds gaat om waren welke door Valeo zelf onder haar merk in het verkeer zijn gebracht en niet om 'nieuwe waren', waarmee het gerechtshof kennelijk bedoelt waren die wat hun samenstelling betreft van de door de merkhouders in het verkeer gebrachte waren zodanig verschillen dat sprake is van andere waren.»

3.3. Bij ontkennende beantwoording van vraag 1 — anders dan waartoe ik hiervoor heb geconcludeerd — kan beantwoording van vraag 2 achterwege blijven.

Dit volgt uit de samenhang van art. 13.A, leden 1 en 3¹⁶.

3.4. De alternatieve vorm waarin de vraag is gesteld, is te verklaren uit de formulering van het door AP aangevoerde cassatiemiddel II tegen het arrest van het gerechtshof te 's-Hertogenbosch.

Of, na revisie, nog sprake is van de oorspronkelijk in het verkeer gebrachte waren, is m.i. een feitelijke vraag. Tijdens de procedure zijn voorbeelden genoemd van vormen van «revisie», waarbij van het oorspronkelijke produkt slechts de

lege huls¹⁷ overblijft. Hier staat echter vast (verwijzingsarrest, r.o. 4, sub viii) dat «daarvoor de bewerking en remontage door AP van te ondergeschikte betekenis is».

Waar het in vraag 2 m.i. in wezen om gaat, is of elke wijziging aan «uitputting» van het exclusieve merkrecht in de zin van art. 13.A, lid 3, BMW in de weg staat, dan wel alleen als bij het opnieuw in de handel brengen van waren de onjuiste indruk bij het publiek wordt gewekt dat die waren (direct) van de merkhouders of diens licentiehouders afkomstig zijn.

3.5. Aan het in de vorige paragraaf gestelde voeg ik toe dat zich nog een andere vraag kan voordoen, nl. of elke reparatie of revisie een wijziging van de toestand van de waren meebrengt, dan wel alleen reparaties, revisies etc. die niet van ondergeschikte betekenis zijn.

Die vraag is in deze zaak echter niet gesteld (wel eerder)¹⁸ en uit de feitenweergave in het verwijzingsarrest, sub (iii) kan ook worden afgeleid dat de situatie van revisie van zó ondergeschikte betekenis in de onderhavige zaak niet aanwezig is geacht.

Wanneer overigens een dergelijke situatie wél aanwezig is, is niet meer van belang of bij het publiek de indruk wordt gewekt dat de waren direct van de merkhouders afkomstig zijn. De uitputtingsregel van art. 13.A, lid 3, geldt m.i. dan onverkort.

3.6.1. De functies van een merk die gewoonlijk worden genoemd¹⁹ zijn:

- herkomstfunctie
- onderscheidingsfunctie
- kwaliteits- of garantiefunctie
- reclamefunctie.

Voorts worden genoemd: symbool van aan de waar door de merkgerechtigde verleende hoedanigheden en drager van daardoor verworven reputatie en goodwill²⁰ en de verkoopfunctie²¹, welke laatste als een variant van de reclamefunctie kan worden gezien.

3.6.2. Uit de eerder (§ 2.3) geciteerde passage uit het gemeenschappelijk Commentaar blijkt dat wat de grond is van de in art. 13.A, lid 3, BMW opgenomen uitzondering op de uitputtingsregel. Die uitzondering geldt «indien de waren wijziging hebben ondergaan, *daar deze aan de goede faam van dat merk afbreuk zouden kunnen doen*»²². De wetgever

¹⁷ Bijv. de kast van een computer of televisie-apparaat: pleitnotities (nr. 11) van de raadsman van Valeo voor het BenGH.

¹⁸ HR, 24 november 1989, RvdW, 1989, 267 (Lincoln Electric Company), r.o. 6, vraag 6. Deze vragen zijn door het BenGH niet beantwoord, omdat de zaak inmiddels was geschikt: zie beschikking BenGH in de zaak A 89/9, dd. 30 november 1990, *Jur. BenGH*, 1990, p. 111.

¹⁹ GIELEN/WICHERS HOETH, t.a.p., § 14-31, p. 7 e.v., met verwijzingen naar verdere literatuur. Ik noem nog: L. VAN BUNNEN, *Aspects actuels du droit des marques dans le Marché commun*, 1967, § 4, p. 4; A. BRAUN, t.a.p., § 13-24, p. 10 e.v.; BAUMBACH-HEFERMEHL, t.a.p., Einl. 10-23, p. 25 e.v.; P. MATHÉLY, p. 11 e.v.; P.J. KAUFMANN, *Passing off and Misappropriation in the Law of Unfair Competition*, diss. Utrecht, 1985, p. 133 e.v.

²⁰ DORHOUT MEES/VAN NIEUWENHOVEN HELBACH c.s., t.a.p., § 706, p. 276; (MAK)/MOLIJN/VAN KAAM, t.a.p., p. 33; zie over de goodwill-functie ook KAUFMANN, t.a.p., p. 138.

²¹ (MAK)/VAN KAAM/MOLIJN, t.a.p., p. 34; W.A. HOYNG, *Bescherming(somvang) anno 1989*, inaug. or., Tilburg, 1990, p. 28.

²² Cursivering toegevoegd.

¹⁶ Arrest-Superox; zie § 2.4 met noot 4.

heeft dus de kwaliteitsfunctie en daarmee ook de garantie-functie willen beschermen ²³.

3.6.3. De vraag van de omvang van de bedoelde uitzondering voor gewijzigde waren is uitvoerig behandeld door de toenmalige advocaat-generaal Krings bij het BenGH, in zijn conclusie bij het eerder (zie noot 4) genoemde arrest-Superox.

Aldaar heeft Krings allereerst geconstateerd dat door wijziging van een produkt kan voorkomen dat dit «niet meer beantwoordt aan de vereisten die door het merk worden gewaarborgd zodat de merkhouders hierdoor schade kan lijden».

Vervolgens maakt hij een voorbehoud door tweedehands produkten die als dusdanig worden verkocht, maar met het oorspronkelijke merk van de producent. De wetgever heeft dergelijke handel niet aan het verzetsrecht van de merkhouders willen onderwerpen. Mijn voormalige ambtgenoot had daarbij het geval op het oog dat de koper weet «dat hij met tweedehands waren te doen heeft, die derhalve reeds aan slijtage onderhevig zijn geweest en dus niet meer de waarborgen bieden van nieuwe waren. De beperking die op de uitputting van het recht van de merkhouders is gesteld, geldt dus niet voor tweedehands waren, ook al werden die door de voortverkoper hersteld en gereinigd, *op voorwaarde evenwel dat melding wordt gemaakt van de omstandigheid dat het om tweedehands waren gaat* ²⁴».

3.6.4. Gotzen ²⁵ heeft verdedigd dat de merkhouders tegenover voortverkopers nooit over dezelfde bevoegdheden zal beschikken als hij heeft tegen merkinbreuk door derden. Verzet door de merkhouders zal volgens hem in gevallen als hier bedoeld slechts succes kunnen hebben indien:

a) wordt aangetoond dat de voortverkoper een gewijzigd merkartikel verhandelt en wel in zodanige omstandigheden dat aan de houder van het merk schade kan worden toegebracht;

b) de voortverkoper geen ten genoegen van de rechter geldige reden kan aanvoeren om zijn optreden te rechtvaardigen».

Deze auteur wijst dan vervolgens op belangrijke tweedehandsmarkten zoals van auto's. Het kan z.i. niet in de bedoeling van de wetgever hebben gelegen deze handelstak «aan de volledige willekeur van de fabrikanten van nieuwe produkten over te leveren».

Wel acht hij behoorlijke informatie van afnemers door de tweedehandsverkopers vereist.

In dezelfde geest uit zich Van Nieuwenhoven Helbach ²⁶, die vooral waarde toekent aan het argument «dat de toekenning van de onbeperkte bevoegdheid tot het tegengaan van (...) verdere verhandeling zou betekenen, dat in de Beneluxlanden algemeen aanvaarde handelspraktijken, zoals de verkoop van gerevideerde merkartikelen en de handel in tweedehandswaren als automobielen en dergelijke voortaan door de merkhouders zouden kunnen worden belet. Hier zou inderdaad de mogelijkheid van rechtvaardiging een passend

middel kunnen vormen om ongewenste belemmering van algemeen aanvaarde handelspraktijken te voorkomen ²⁷».

De tegenovergestelde opvatting vindt men bij Braun ²⁸.

«Il faut, à notre avis, mais il suffit, que l'état du produit ait été altéré. N'est pas exigée la condition supplémentaire de dissimulation de l'altération.»

In dezelfde geest uit zich Gielen ²⁹, die hierbij (evenals Arkenbout, maar in andere zin) expliciet de onderhavige zaak op het oog heeft.

3.6.5. M.b.t. het oude Belgische recht heeft Van Bunnens ³⁰ een opvatting in dezelfde geest als die van Krings en Gotzen verdedigd: «il faut que l'altération ait été *dissimulée*».

Voor het Franse recht lijkt de situatie enigszins anders: «la commercialisation d'embranchages rénovés, en laissant subsister les marques d'origine, constitue un usage illicite de ces marques: en effet le maintien des marques laisse croire à la clientèle qu'il s'agit d'appareils d'origine, ou en tout cas rénovés sous le contrôle du titulaire de la marque ³¹».

Deze uitspraak hangt samen met de omstandigheid dat het revisiebedrijf naar Frans recht het oorspronkelijke merk had mogen verwijderen. Hij laat overigens de mogelijkheid open dat geen inbreuk aanwezig zou zijn geacht indien voor de afnemers duidelijk zou zijn geweest dat revisie door een ander dan de oorspronkelijke merkhouders had plaats gevonden ³².

Naar Duits en Engels recht lijkt beslissend of bij het publiek een verkeerde indruk gewekt kan worden ³³.

Volgens Amerikaans recht is niet voldoende dat woorden als «used» of «repaired» worden aangebracht, maar, naar mij voorkomt, wel indien duidelijk wordt gemaakt dat revisie door een ander dan de oorspronkelijke merkgerechtigde plaats heeft gehad: «a full disclosure was required ³⁴». «Thus the purchaser must be put on notice that the article is a repaired or reconditioned one and not the original article of the proprietor of the trade-mark ³⁵».

3.6.6. Het moment is gekomen om te kiezen.

²⁷ In dezelfde zin: A. KOMEN/D.W.F. VERKADE, *Het nieuwe merkenrecht*, 1970, § 81, p. 75; W. VAN DIJK, *Merkenrecht in de Beneluxlanden*, 1973, p. 113; VAN OVEN/LOWENSTEYN, t.a.p., § 59, p. 130 e.v.; ARKENBOUT, t.a.p., p. 117 (met vermelding van de onderhavige zaak).

²⁸ A. BRAUN, t.a.p., § 293, p. 230.

²⁹ GIELEN/WICHERS HOETH, t.a.p., m.n. § 1267, p. 525.

³⁰ L. VAN BUNNEN, t.a.p., § 474, p. 507.

³¹ Tribunal de grande instance de Paris, 28 juni 1979; geciteerd naar MATHÉLY, t.a.p., p. 632; zie ook CHAVANNE-BURST, t.a.p., § 1138, p. 766.

³² Cour de cassation, 4 april 1940 (Champion Spark Plug/Monconduit), *Annales de la propriété industrielle artistique et littéraire*, 1940-48, p. 167.

³³ BAUMBACH/HEFERMEHL, t.a.p., § 15, Rnr. 14 in fine, p. 647; WHITE/JACOB, t.a.p., p. 280: «if the goods are sold in a misleading way there is a remedy in passing-off».

³⁴ J. THOMAS MCCARTHY, *Trademarks and Unfair Competition*, 1984, Vol. 2, p. 259/260, verwijzend naar uitspraken van de Supreme Court uit 1947 (Champion Spark Plug Co. v. Sanders) en 1964 (Bu-
lova Watch Co. v. Allerton Co.).

³⁵ STEPHEN P. LADAS, *Patents, Trademarks, and Related Rights*, Vol. II, 1975, p. 1109/1110 (het citaat komt van p. 1110); zie ook CALLMANN, t.a.p., § 21.15.

²³ Ongeveer in deze zin: GIELEN/WICHERS HOETH, t.a.p., § 1262, p. 522.

²⁴ Cursivering toegevoegd.

²⁵ M. GOTZEN, *Van Belgisch naar Benelux merkenrecht*, 1969, p. 123/124.

²⁶ DORHOUT MEES/VAN NIEUWENHOVEN HELBACH, t.a.p., § 962, p. 391.

Wanneer degene die gebruikte goederen (waarop het merk voorkomt van de producent die deze goederen oorspronkelijk in het verkeer heeft gebracht) reviseert etc., op die zaken duidelijk aangeeft dat een dergelijke bewerking door hem heeft plaatsgevonden³⁶, dan kan bij het publiek niet de onjuiste indruk worden gewekt dat de waren direct van de merkhouder (of diens licentiehouder) afkomstig zijn.

Zou de merkhouder dan toch bevoegd zijn zich tegen het in het aldus door degene die de revisie heeft uitgevoerd, in de handel brengen van de gereviseerde goederen te verzetten, dan kan dit leiden tot monopolisering van het revisiebedrijf voor die goederen³⁷. Dat is een ander doel dan de, blijkens het gemeenschappelijk Commentaar, met de in art. 13.A, lid 3, opgenomen uitzondering beoogde bescherming van de goede faam van het merk.

Het duidelijk aangeven dat revisie door een ander dan de merkhouder heeft plaatsgevonden is voor de bescherming van de goede faam voldoende. Dit levert dan ook een rechtvaardiging op voor het gebruik van het merk bij wederverkoop, ondanks de omstandigheid dat de toestand van de waren is gewijzigd.

Ik sluit mij daarom aan bij de weergegeven conclusie van mijn voormalige ambtgenoot Krings.

3.7. Het voorgaande leidt tot de volgende beantwoording van vraag 2:

«Voor de vraag of art. 13.A, derde lid, BMW van toepassing is bij de verkoop door een ander dan de oorspronkelijke merkhouder van gereviseerde waren is beslissend of bij het publiek de onjuiste indruk wordt gewekt dat die waren (direct) van de merkhouder afkomstig zijn. Indien op de waren duidelijk is aangegeven dat revisie door een ander dan de oorspronkelijke merkhouder heeft plaats gevonden, kan deze laatste zich niet tegen het gebruik van het merk verzetten.

Een licentiehouder van de oorspronkelijke merkhouder moet met die merkhouder, en reconditionering met revisie, gelijk worden gesteld.»

4. Vraag 3

4.1. De derde vraag, zoals bleek van oorsprong de combinatie van door het gerechtshof te 's-Hertogenbosch gestelde vragen, luidt als volgt:

«a. Heeft de voorwaarde 'mits de toestand van de waren niet is gewijzigd' in art. 13.A, derde lid, uitsluitend betrekking op wijzigingen waardoor aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan?

b. Zo vraag a ontkennend wordt beantwoord: kan na wijziging van de toestand van de waren niettemin de uitputtingsregel als vervat in genoemd artikel worden ingeroepen indien aan de goede faam van het betrokken merk geen afbreuk wordt of kan worden gedaan?

c. Maakt het voor de beantwoording van vragen a en b verschil of het al dan niet gaat om gebruikte en gereviseerde of gereconditioneerde goederen?»

³⁶ Uit het verwijzingsarrest, r.o. 4, sub (iv) en (vii) blijkt dat daarvan in de onderhavige zaak sprake is.

³⁷ In de onderhavige procedure is (o.a. tijdens de pleidooien voor het BenGH) van de zijde van Valeo meegedeeld dat deze wel toestemming geeft voor revisie van koppelingen die van een van haar merken zijn voorzien, maar in feite alleen aan met haar verbonden ondernemingen.

4.2. Vraag a vormt een variatie op het Gemeenschappelijk Commentaar van de Regeringen op art. 13.A, lid 3, maar het verschil is m.i. van enige betekenis. De vraag zegt: «Wijzigingen *waardoor* aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan.»

Het Gemeenschappelijk Commentaar zegt: «indien de waren wijziging hebben ondergaan *daar* deze aan de goede naam van dat merk afbreuk zouden kunnen doen» [«si les produits ont subi des altérations, celles-ci *pouvant* porter atteinte au bon renom de la marque»]³⁸.

«Daar» in de toelichting is redengevend (evenals het participium «pouvant»), terwijl «waardoor» in de vraag beperkend is (die wijzigingen die afbreuk aan de goede faam doen).

4.3. Het verschil tussen beide redacties lijkt vooral van belang voor stelplicht en bewijslast.

In de door de vraag gesuggereerde visie³⁹ zal de merkhouder moeten stellen en bewijzen dat er een zodanige wijziging is dat daardoor afbreuk aan de goede faam van het produkt wordt gedaan.

Volgens de Toelichting echter kan de merkhouder volstaan met te stellen dat er weliswaar sprake is van waren die hij zelf in het verkeer heeft gebracht, maar dat deze wijziging hebben ondergaan. De wederpartij zal daar dan tegenover moeten stellen dat de aangebrachte wijzigingen aan de goede faam van het merk geen afbreuk kunnen doen.

4.4. Hiervóór (§ 3.6.6) heb ik de opvatting verdedigd dat (in een geval als het onderhavige) het duidelijk aangeven dat revisie door een ander dan de merkhouder heeft plaatsgevonden, voldoende is voor de bescherming van de goede faam. Daaraan heb ik toegevoegd dat dit een rechtvaardiging oplevert voor het gebruik van het merk bij wederverkoop, ondanks de omstandigheid dat de toestand van de waren is gewijzigd.

In die opvatting lijkt mij duidelijk dat vraag 3.a ontkennend en vraag 3.b bevestigend moet worden beantwoord.

4.5. Tot beter gebrip van vraag 3.c citeer ik een passage uit r.o. 4.10 van het arrest van het gerechtshof te 's-Hertogenbosch:

«Het belang van deze kwestie is hierin gelegen dat het hier niet slechts gaat om assemblage, waarbij met 'Valeo' of 'Ver-to' gemerkte onderdelen worden samengevoegd met andere tot een groter geheel, maar dat ook aan die Valeo-producten zelf ingrepen plaatsvinden zoals bijlijpen, vervangen van onderdelen en dergelijke.»

Ik begrijp vraag 3.c zo dat onder «reconditioneren» ingrepen van de laatst geciteerde aard verstaan worden.

4.6. Het probleem dat hier aan de orde gesteld wordt lijkt op de hiervóór, in § 3.5, al aangerode kwestie van de betekenis van de ingreep, waarover de Hoge Raad eerder (zaak Lincoln Electric Company, zie noot 14) een door omstandigheden niet beantwoorde vraag aan het BenGH had gesteld.

De vraag is van graduele aard. Een antwoord is al te vinden in de eerder geciteerde conclusie van mijn voormalige ambtgenoot Krings bij het in noot 3 genoemde arrest-Superox van het BenGH.

³⁸ Cursiveringen toegevoegd.

³⁹ Vgl. ook VAN OVEN/LÖWENSTEYN, t.a.p., p. 132.

Het criterium is «of de toestand van een produkt zodanig werd gewijzigd dat het niet meer beantwoordt aan de hoedanigheden die door het merk worden gewaarborgd.»

Het aanleggen van dit criterium is (wederom de voormalige advocaat-generaal Krings – t.a.p. – citerend): «in beginsel een feitelijke vraag (...), waarover alleen door de feitenrechter mag worden beslist.»

Bij een en ander sluit ik mij aan, met dien verstande dat ik het criterium iets anders zou willen formuleren (zonder daarmee iets wezenlijk anders te bedoelen): van een wijziging in de zin van art. 13.A, lid 3, BMW is sprake wanneer een produkt een bewerking heeft ondergaan waardoor het op het stuk van samenstelling, functioneren of uiterlijk niet meer identiek is aan het oorspronkelijke produkt.

4.7. Het bovenstaande kan leiden tot de volgende beantwoording van vraag 3:

«a/b. De voorwaarde 'mits de toestand van de waren niet is gewijzigd' in art. 13.A, derde lid, heeft niet uitsluitend betrekking op wijzigingen waardoor aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan. Evenwel kan de omstandigheid dat aan die goede faam geen afbreuk kan worden gedaan als rechtvaardiging voor wijzigingen worden aanvaard, met als gevolg dat de uitputtingsregel als vervat in genoemd artikel ondanks de wijzigingen met vrucht kan worden ingeroepen.

c. Van wijziging in de zin van de bedoelde bepaling is sprake wanneer het produkt een bewerking heeft ondergaan waardoor het wat betreft samenstelling, functioneren of uiterlijk niet meer identiek is aan het oorspronkelijke produkt.»

5. Produktaansprakelijkheid

5.1. Valeo heeft verdedigd ⁴⁰ dat «het louter aanwezig zijn van het merk van Valeo» leidt, althans kan leiden, tot aansprakelijkheid voor gebreken van het produkt op grond van o.m. art. 1407c (oud) van het Nederlands Burgerlijk Wetboek, vollediger van de artt. 1407a-1407c (oud), thans 6:187-193 BW.

De bedoelde wetsartikelen zijn tot stand gekomen van een EEG-richtlijn ⁴¹.

5.2. De in verhouding tot het Europees Gemeenschapsrecht met nationaal recht gelijk te stellen BMW moet, voor zover mogelijk, in overeenstemming met EEG-richtlijnen worden uitgelegd en, voor zover toepassing van de BMW in strijd zou komen met dwingende bepalingen van EEG-recht, zou zodanige toepassing niet mogen plaatsvinden.

Denkbaar is dat het BenGH in een voorkomend geval aan het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen een prejudiciële beslissing vraagt over de uitlegging van een bepaling van Europees Gemeenschapsrecht ⁴².

5.3. De taak van het Benelux-Gerechtshof op grond van de artt. 6 en 7 van zijn Statuut is kennis te nemen van door nationale rechters gestelde vragen van uitleg en daarover een beslissing te geven.

⁴⁰ Bij het BenGH ingediende memorie van de raadsman van Valeo, § 5, p. 3.

⁴¹ Richtlijn van de Raad 85/374/EEG dd. 25 juli 1985, *PbEG*, 1985, L 210/29.

⁴² Vgl. H. KRÜCK in VON DER GROEBEN/THIESING/EHLERMANN, *Kommentar zum EWG-Vertrag*, 1991, noot 60 op p. 4613; F. DUMON, *La Cour de Justice Benelux*, 1980, p. 125/126.

In de onderhavige zaak zijn geen vragen gesteld over de onderlinge verhouding van de BMW en rechtsregels inzake produktaansprakelijkheid.

Ik zie dan ook geen aanleiding op de onderhavige problematiek in te gaan.

6. Conclusie

Mijn conclusie strekt ertoe de gestelde vragen te beantwoorden, zoals hierboven onder 2.9, 3.7 en 4.7, is aangegeven.

Arrest

Het Benelux-Gerechtshof

1. Gelet op het op 21 maart 1989 door het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, Eerste kamer, uitgesproken arrest in de zaak nr. 688/87/He van de vennootschap naar Frans recht «Valeo S.A.» – verder te noemen Valeo – gevestigd te Parijs, Frankrijk, en de besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid «Automotive Products Benelux B.V.» – verder te noemen AP – gevestigd te Waalwijk, Nederland, waarbij overeenkomstig artikel 6 van het Verdrag betreffende de instelling en het statuut van een Benelux-Gerechtshof vragen van uitleg van de Eenvormige Beneluxwet op de merken (BMW) worden gesteld;

2. Gelet op de op 30 augustus 1989 door de President van het Hof genomen beslissing, waarbij in deze zaak de termijn voor het indienen van memories voor onbepaalde tijd is verlengd, daar tegen voornoemd arrest bij de Hoge Raad der Nederlanden cassatieberoep werd ingesteld;

3. Gelet op het op 15 maart 1991 op dat beroep door de Hoge Raad der Nederlanden uitgesproken arrest in de zaak nr. 14.145 van AP en Valeo, waarbij eveneens vragen van uitleg van de BMW worden gesteld;

4. Overwegende dat de Hoge Raad in zijn arrest aan de vragen waarvan, naar zijn oordeel, beantwoording nodig is teneinde op het cassatieberoep te kunnen beslissen, «uit een oogpunt van proceseconomie» de vragen betreffende de uitleg van de BMW welke door het onder 1 genoemde arrest reeds aan het Hof waren voorgelegd, heeft toegevoegd;

5. dat mitsdien beantwoording van de door de Hoge Raad gestelde vragen inhoudt beantwoording van de door het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch gestelde vragen en het Hof daarin aanleiding vindt in zijn onderhavige uitspraak, eveneens om redenen van proceseconomie, de beide hiervoor genoemde zaken af te doen;

6. dat het Hof korthedshalve verder enkel het door de vragen van de Hoge Raad aanhangig gemaakte geding behandelt en het hierna overwogene, voor zover niet anders blijkt, dan ook enkel op dat geding ziet;

Ten aanzien van de feiten

7. Overwegende dat de Hoge Raad de feiten waarop de door het Benelux-Gerechtshof te geven uitleg moet worden toegepast, als volgt heeft omschreven:

(i) Valeo is in het Benelux-gebied de uitsluitend recht-hebbende op de merken Valeo en Verto die zij bezigt voor door haar gefabriceerde en in het handelsverkeer gebrachte autokoppelingen en onderdelen daarvan, op welke koppelingen respectievelijk onderdelen het merk Verto dan wel Valeo wordt ingeslagen.

(ii) AP houdt zich bezig met het reconditioneren en reviseren van oude versleten koppelingen en onderdelen daarvan, onder meer van koppelingen en onderdelen daarvan die door Valeo voorzien van een van beide ingeslagen merken in het verkeer waren gebracht. AP demonteert daartoe de koppelingen, reinigt en/of bewerkt de nog bruikbare onderdelen voor zover nodig, vervangt de onbruikbaar geworden onderdelen door nieuwe exemplaren of door andere inge-ruilde onderdelen van (over en weer) allerlei merken door elkaar mits uiteraard maar exact gelijkvormig en passend; vervolgens voegt AP al deze al dan niet bewerkte onderdelen samen tot een zogenaamde gereviseerde koppeling.

(iii) In de praktijk gaat het met name om de zogenaamde drukgroep van een koppeling, bestaande uit een huis, een diafragmaveer en een drukplaat. Het huis van een oude koppeling is doorgaans nog bruikbaar en behoeft alleen gereinigd (gezandstraald) te worden, de diafragmaveer wordt meestal vervangen en de drukplaat is in veel gevallen weer bruikbaar te maken door bijslijpen.

(iv) Sedert het door de Rechtbank in deze zaak gewezen vonnis en sedert haar naamswijziging (van Belrama in AP) gaat AP als volgt te werk: de koppeling wordt verpakt in duidelijk herkenbare AP-verpakking met daarop het merk, het logo en de kleuren van AP, vergezeld van de montage-instructies van AP; daarnaast wordt op het onverslijtbare en altijd zichtbare deel van de koppeling, namelijk de kap (waarin ook de namen Valeo en/of Verto zijn ingeslagen) en op de koppelingsplaat in onuitwisbare witte inkt de aanduiding «AP recon-nl» gestempeld, aangevende dat de betreffende koppeling in Nederland door AP is gereconditioneerd. Ook wordt wel de aanduiding «AP FECS» op diezelfde wijze aangebracht, hetgeen staat voor Factory Exchange Clutch Service.

(v) Vervolgens worden de aldus gereviseerde koppelingen in het handelsverkeer gebracht, nog steeds voorzien van de ingeslagen merken Valeo of Verto.

(vi) De gereviseerde koppelingen van AP behoren tot de soort van waren waarvoor de merken van Valeo zijn ingeschreven.

(vii) Het Gerechtshof is ervan uitgegaan dat op de waar voldoende duidelijk is aangegeven dat het om door AP gereviseerde of gereconditioneerde goederen gaat en dat AP niet beoogt met de ingeslagen merken de afzet van haar eigen handelswaar te bevorderen.

(viii) Het Gerechtshof heeft voorts geoordeeld dat de handelwijze van AP geen vervaardiging of verhandeling van nieuwe produkten inhoudt omdat daarvoor de bewerking en remontage door AP van te ondergeschikte betekenis is, en dat het hier derhalve nog steeds gaat om waren welke door Valeo zelf onder haar merk in het verkeer zijn gebracht en niet om «nieuwe waren», waarmee het Gerechtshof kennelijk bedoelt waren die wat hun samenstelling betreft van de door de merkhouder in het verkeer gebrachte waren zodanig verschillen dat sprake is van andere waren;

8. Overwegende dat de Hoge Raad de volgende vragen van uitleg van de BMW heeft gesteld:

1. Is er sprake van gebruik van eens anders merk in de zin van art. 13 A, eerste lid, aanhef en onder 1 BMW wanneer een bedrijf dat waren als de onderhavige reviseert en reconditioneert, die waren nadien weer in de handel brengt zonder dat de ingeslagen merken, waaronder die waren oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht, zijn verwijderd, ook

indien op de waar voldoende duidelijk wordt aangegeven dat het gaat om door eerdergenoemd bedrijf gereviseerde of gereconditioneerde waren?

2. Is voor de vraag of art. 13 A, derde lid, BMW van toepassing is bij de verkoop van gereviseerde of gereconditioneerde waren van belang of het gaat om waren welke door de merkhouder of diens licentiehouder zelf in het verkeer zijn gebracht dan wel om «nieuwe» waren in de zin als hiervoor onder 2 (viii) bedoeld, of is (enkel) beslissend of al dan niet bij het in het verkeer brengen van de gereviseerde of gereconditioneerde waren bij het publiek de onjuiste indruk wordt gewekt dat die waren (direct) van de merkhouder of diens licentiehouder afkomstig zijn?

3.a. Heeft de voorwaarde «mits de toestand van de waren niet is gewijzigd» in art. 13 A, derde lid, uitsluitend betrekking op wijzigingen waardoor aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan?

b. Zo vraag a ontkennend wordt beantwoord: kan na wijziging van de toestand van de waren niettemin de uitputtingsregel als vervat in genoemd artikel worden ingeroepen indien aan de goede faam van het betrokken merk geen afbreuk wordt of kan worden gedaan?

c. Maakt het voor de beantwoording van vragen a en b verschil of het al dan niet gaat om gebruikte en gereviseerde of gereconditioneerde goederen?

...

Ten aanzien van het recht

A. Ten aanzien van alle vragen te zamen

15. Overwegende dat, nu deze zaak vooral betreft de omvang van het aan de merkhouder in artikel 13 A BMW toegekende recht van verzet tegen het gebruik van zijn merk, vooraf moet worden opgemerkt dat deze wet ertoe strekt de merkhouder een vergaande bescherming te bieden, dat wil zeggen bescherming tegen alle feitelijkheden die, in de woorden van het Gemeenschappelijk Commentaar der Regeringen, «een werkelijke en ongerechtvaardigde inbreuk op het merkrecht vormen»;

16. Overwegende dat het in deze zaak gaat om de groep van gevallen die daardoor wordt gekenmerkt dat een waar welke de merkhouder of zijn licentiehouder onder een daarop aangebracht merk in het verkeer heeft gebracht, door anderen wordt verhandeld terwijl zij nog van dat merk is voorzien, zulks alhoewel haar toestand is gewijzigd;

17. dat de door de Hoge Raad gestelde vragen alle aan de orde stellen of, en zo ja op grond van welke bepaling van de BMW, aan de merkhouder in zo'n geval het recht toe-komt zich tegen dat verhandelen te verzetten;

18. Overwegende dat dienaangaande vooreerst moet worden opgemerkt dat — zoals volgt uit de rechtspraak van het Hof, met name uit de arresten in de zaken A 82/2 («Tanderil»), *Jurisprudentie* 5, blz. 1 e.v., en A 87/3 («Omnisport»), *Jurisprudentie* 9, blz. 90 e.v. — het verhandelen van een waar die is voorzien van eens anders merk, moet worden beschouwd als gebruik van dat merk «voor waren» aangezien degene die de waar aldus verhandelt, zich alsdan van dat merk bedient op zodanige wijze dat daardoor de waar van die van anderen wordt onderscheiden;

19. dat dit niet anders is indien degene die een waar verhandelt welke is voorzien van eens anders merk — dat wil zeggen van een teken dat geschikt is de waar van soortgelijke waren te onderscheiden en als zodanig door het publiek te

worden opgemerkt en herkend (zie 's Hofs arrest in de zaak A 90/4 («Burberrys» II)) — op de waar of haar verpakking tevens een eigen merk aanbrengt dan wel anderszins aan geeft dat zij in de vorm waarin zij wordt verhandeld van hem afkomstig is, omdat daardoor niet wordt uitgesloten dat het publiek ook het eerstbedoelde merk opvat als het teken waardoor de daarvan voorziene waar van die van anderen wordt onderscheiden ;

20. Overwegende vervolgens dat het antwoord op de vraag of en op grond van welke bepaling de merkhouder zich tegen dit gebruik van zijn merk kan verzetten, afhangt van de aard en omvang van de wijziging als hiervoor onder 16 bedoeld ;

21. dat voormelde strekking van artikel 13 A weliswaar meebrengt dat ervan moet worden uitgegaan dat elke wijziging van de toestand van een in het verkeer gebrachte waar — dat wil zeggen elke niet door enkel tijdsverloop of gebruik, maar door enigerlei ingreep van buiten teweegebrachte verandering in die toestand — die niet van geheel ondergeschikte betekenis is, ertoe leidt dat niet langer sprake is van de waar welke de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer heeft gebracht, maar dat het van de aard en omvang van de wijziging afhangt of de gewijzigde waar nog behoort tot de categorie waren waarvoor het merk is ingeschreven, of daaraan soortgelijke waren ;

22. dat de merkhouder zich, zo dit laatste het geval is, op grond van het bepaalde in artikel 13 A, eerste lid, aanhef en onder 1, en, zo dit niet het geval is, op grond van het bepaalde in artikel 13 A, eerste lid, aanhef en onder 2, tegen voormeld gebruik van zijn merk kan verzetten ;

23. Overwegende dat, mede op grond van de geschiedenis van de BMW, moet worden aangenomen dat de in het eerste deel van artikel 13 A, derde lid, geformuleerde uitzonderingsregel, die aan de merkhouder het recht onthoudt zich te verzetten tegen het gebruik dat van zijn merk wordt gemaakt bij verdere verhandeling van door hem of zijn licentiehouder in het verkeer gebrachte waren, berust op een afweging van de belangen van de merkhouder tegenover die van andere deelnemers aan het economisch verkeer, waarbij ervan is uitgegaan dat enerzijds de merkhouder ten aanzien van zulke verdere verhandeling aan zijn merkrecht geen exclusieve bevoegdheden behoort te kunnen ontnemen, maar dat anderzijds het recht van de merkhouder zich tegen gebruik van zijn merk te verzetten ook weer niet zodanig moet worden beperkt dat hij machteloos is tegen bij verdere verhandeling mogelijke schade aan het merk welke door de strekking van die beperking niet wordt gerechtvaardigd ;

24. dat aangenomen moet worden dat voor zover bij die belangenafweging in het bijzonder ook de belangen van de handel in hetzij door de merkhouder of diens licentiehouder hetzij door anderen gereviseerde en/of gereconditioneerde waar onder ogen zijn gezien, in beginsel ervan is uitgegaan dat bij revisie en/of reconditionering die wijziging in de toestand van de waar inhoudt, het merk waarvan de waar was voorzien toen zij oorspronkelijk in het verkeer werd gebracht, wordt verwijderd, zodat de merkhouder zich tegen het in de handel brengen van die gereviseerde en/of gereconditioneerde waar niet kan verzetten en daarbij ook niet een belang heeft dat behoort te worden beschermd ;

25. dat zich evenwel gevallen kunnen voordoen waarin verwijdering van dat merk niet mogelijk is zonder afbreuk te doen aan de technische deugdelijkheid of de praktische

bruikbaarheid van de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar of waarin het om andere redenen onredelijk zou zijn zulks te vergen ;

26. dat de vraag rijst of voor deze gevallen, waarvan niet blijkt dat zij bij voormelde belangenafweging zijn meegewogen, onverkort aan het resultaat daarvan moet worden vastgehouden, dan wel dient te worden aanvaard dat — mits de gene die de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar in het verkeer brengt, daarbij alles doet wat redelijkerwijs mogelijk is, bijvoorbeeld door zijn eigen merk op de waar aan te brengen op wat betreft de plaats, leesbaarheid en duurzaamheid overeenkomstige wijze als het oorspronkelijke merk, om het publiek duidelijk te maken dat hij niet de oorspronkelijke, van de merkhouder of diens licentiehouder afkomstige waar, maar een door anderen gereviseerd en/of gereconditioneerd produkt verhandelt — geen sprake is van een «werkelijke en ongerechtvaardigde inbreuk op het merkrecht» en dat op die grond aan de merkhouder het recht moet worden onthouden zich tegen het verhandelen van de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar te verzetten ;

27. dat met de als voormeld onder 23 aan de belangenafweging ten grondslag liggende beginselen het beste strookt de onder 26 gestelde vraag in laatstbedoelde zin te beantwoorden, aangezien de merkhouder het anders in zijn macht zou hebben een zelfs belangrijk deel van de handel in gereviseerde en/of gereconditioneerde waren te monopoliseren ;

B. Ten aanzien van de afzonderlijke vragen

28. Overwegende dat bij de beantwoording van de afzonderlijke vragen moet worden vooropgesteld dat niet vaststaat of het Gerechtshof bij zijn door de Hoge Raad in diens omschrijving van de feiten onder (viii) vermelde oordeel is uitgegaan van de hiervoor onder 21 voor het eerst door het Hof verwoorde opvatting van het begrip wijziging in de zin van artikel 13 A, derde lid ;

29. dat het Hof daarom bij zijn beantwoording van de afzonderlijke vragen zal uitgaan van de veronderstelling dat nog niet vaststaat of het resultaat van de revisie en/of reconditionering welke de inzet vormt van de procedure in het kader waarvan die vragen zijn gesteld, ertoe leidt dat niet langer sprake is van de waar welke de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer heeft gebracht ;

30. Overwegende dat uit het hiervoor onder 18 tot en met 22 overwogene volgt dat vraag 1 bevestigend moet worden beantwoord, behoudens voor het geval de revisie en/of reconditionering leidt tot een wijziging van zodanige aard en omvang dat de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar niet meer behoort tot de categorie waren waarvoor het merk is ingeschreven of daaraan soortgelijke waren ;

31. Overwegende dat uit het hiervoor onder 21 overwogene volgt dat op vraag 2 moet worden geantwoord dat het voor de toepasselijkheid van de in artikel 13 A, derde lid, verwoorde regel die aan de merkhouder voor de daar omschreven gevallen van gebruik van zijn merk door derden het recht van verzet onthoudt, in beginsel — afgezien van het hiervoor onder 26 en 27, alsmede het hierna onder 37 onder (2°) overwogene — uitsluitend erop aankomt of de revisie en/of reconditionering leidt tot een wijziging in de toestand van de waar van geheel ondergeschikte betekenis, zodat de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar nog steeds moet worden beschouwd als de waar welke de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer heeft gebracht ;

32. Overwegende dat reeds uit het hiervoor onder 21 overwogene volgt dat vraag 3.a ontkennend moet worden beantwoord;

33. dat daarbij nog wordt opgemerkt dat weliswaar het Gemeenschappelijk Commentaar der Regeringen de in artikel 13 A, derde lid, vervatte beperking tot het geval dat de toestand van de waar niet is gewijzigd, motiveert door erop te wijzen dat wijziging afbreuk zou kunnen doen aan «de goede faam» van dat merk, maar dat zulks onvoldoende is om – ondanks de bewoordingen en, wat belangrijker is, tegen de strekking van artikel 13 A als geheel – aan te nemen dat de merkhouder het recht van verzet niet slechts wordt onthouden ingeval de toestand van de waar niet is gewijzigd, maar tevens in alle gevallen waarin de toestand van de waar weliswaar is gewijzigd, doch deze wijziging aan de goede faam van het merk geen afbreuk doet;

34. dat zulks te meer klemmt, nu uit het onder het oorspronkelijke merk verhandelen van een waar waarvan de toestand is gewijzigd nadat zij door de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer is gebracht, voor de merkhouder ook andere schade aan zijn merk kan voortvloeien dan schade aan wat wel de «garantiefunctie» van het merk wordt genoemd, en niet kan worden aangenomen dat men bij het formuleren van vorenbedoelde passage van het Gemeenschappelijk Commentaar tot uitdrukking heeft willen brengen dat die schade in dit verband rechtens geen rol behoort te spelen;

35. Overwegende dat uit het voorgaande voortvloeit dat ook vraag 3.b ontkennend moet worden beantwoord;

36. Overwegende dat vraag 3.c de omvang betreft van het recht van de merkhouder zich te verzetten tegen het gebruik van zijn merk voor door hem of zijn licentiehouder in het verkeer gebrachte en nadien door anderen gereviseerde en/of gereconditioneerde waar;

37. dat uit hetgeen hiervoor is overwogen volgt dat de merkhouder dit recht mist:

1° indien ondanks de revisie en/of reconditionering, moet worden aangenomen dat nog sprake is van de waar welke de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer heeft gebracht;

2° indien degene die de gereviseerde en/of gereconditioneerde waar in het verkeer brengt, aantoonst dat verwijdering van het merk niet mogelijk is zonder afbreuk te doen aan de technische deugdelijkheid of de praktische bruikbaarheid van de waar of dat het om andere redenen onredelijk zou zijn zulks te vergen, en hij bij het in het verkeer brengen alles doet wat redelijkerwijs mogelijk is om het publiek duidelijk te maken dat hij niet de oorspronkelijke, van de merkhouder of diens licentiehouder afkomstige, waar verhandelt, maar een door anderen gereviseerd en/of gereconditioneerd produkt;

42. Uitspraak doende zowel op de vragen gesteld door de Hoge Raad der Nederlanden bij arrest van 15 maart 1991 als op die gesteld door het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch bij arrest van 21 maart 1989;

Verklaart voor recht:

43. *Ten aanzien van vraag 1:*

Behoudens ingeval de revisie en/of reconditionering leidt tot een wijziging van zodanige aard en omvang dat de gereviseerde en/of gereconditioneerde waren niet meer behoren tot de categorie waren waarvoor het merk is ingeschre-

ven of daaraan soortgelijke waren, is sprake van gebruik van eens anders merk in de zin van artikel 13 A, eerste lid, aanhef en onder 1, BMW, wanneer een bedrijf dat waren reviseert en/of reconditioneert, die waren nadien weer in de handel brengt, zonder dat de ingeslagen merken waaronder die waren oorspronkelijk in het verkeer zijn gebracht, zijn verwijderd, ook indien op de waar voldoende duidelijk wordt aangegeven dat het gaat om door eerdergenoemd bedrijf gereviseerde en/of gereconditioneerde waren;

44. *Ten aanzien van vraag 2:*

Voor de vraag of de regel van artikel 13 A, derde lid, BMW, die de merkhouder in de daar bedoelde gevallen het recht onthoudt zich te verzetten tegen gebruik van zijn merk, van toepassing is bij de verkoop van gereviseerde en/of gereconditioneerde waren, is in beginsel slechts beslissend of de revisie en/of reconditionering leidt tot een wijziging in de toestand van de waren van geheel ondergeschikte betekenis;

45. *Ten aanzien van vraag 3:*

a. De voorwaarde «mits de toestand van de waren niet is gewijzigd» in artikel 13 A, derde lid, BMW heeft niet uitsluitend betrekking op wijzigingen waardoor aan de goede faam van het betrokken merk afbreuk wordt gedaan;

b. De merkhouder kan zich na wijziging van de toestand van de waren tegen gebruik van het merk waaronder de waren door hem of door zijn licentiehouder in het verkeer zijn gebracht, ook verzetten indien aan de goede faam van het merk geen afbreuk wordt of kan worden gedaan;

c. De merkhouder kan zich tegen gebruik van zijn merk voor door hem of door zijn licentiehouder in het verkeer gebrachte en nadien door anderen gereviseerde en/of gereconditioneerde waren niet verzetten:

1° indien, ondanks de revisie en/of de reconditionering, moet worden aangenomen dat nog sprake is van de waar welke de merkhouder of diens licentiehouder in het verkeer heeft gebracht;

2° indien degene die de gereviseerde en/of gereconditioneerde waren in het verkeer brengt, aantoonst dat verwijdering van het merk niet mogelijk is zonder afbreuk te doen aan de technische deugdelijkheid of de praktische bruikbaarheid van de waren of dat het om andere redenen onredelijk zou zijn zulks te vergen, en hij bij het in het verkeer brengen alles doet wat redelijkerwijs mogelijk is om het publiek duidelijk te maken dat hij niet de oorspronkelijke, van de merkhouder of diens licentiehouder afkomstige, waar verhandelt, maar een door anderen gereviseerd en/of gereconditioneerd produkt.

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER – 10 JUNI 1992

Voorzitter: de h. Stranard

Rapporteur: de h. Simonet

Openbaar ministerie: de h. Velu, eerste advocaat-generaal

Verzekering – Motorrijtuigen – Houder van het voertuig – Huurder

Niet naar recht verantwoord is de beslissing dat de huurder van het voertuig geen houder van het voertuig was en als zodanig

niet van het recht op uitkering uitgesloten was, op de enkele grond dat hij het voertuig had toevertrouwd aan een derde die ermee reed op het ogenblik van het ongeval.

B.V. C. t/ Van den H. en G.

Gelet op de bestreden vonnissen, op 31 januari 1989 en 10 oktober 1991 in hoger beroep gewezen door de Correctionele Rechtbank te Charleroi;

Gelet op het arrest van het Hof van 20 september 1989;

...

Overwegende dat krachtens het ten tijde van het litigieuze ongeval van kracht zijnde artikel 3 van de wet van 1 juli 1956 betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen en artikel 3, § 1, van de gemeenschappelijke bepalingen behorende bij de Benelux-Overeenkomst betreffende de verplichte aansprakelijkheidsverzekering inzake motorrijtuigen, de verzekering de burgerrechtelijke aansprakelijkheid moet dekken van de eigenaar, van ieder houder, van iedere bestuurder van het verzekerde motorrijtuig, zulks met uitzondering van hen die zich door diefstal of geweldpleging de macht over het motorrijtuig hebben verschaffen;

Dat artikel 4, § 1, van de bovengenoemde wet en artikel 4, § 1, van de gemeenschappelijke bepalingen al degenen wier aansprakelijkheid door de overeenkomst wordt gedekt en dus onder meer de houder van het verzekerde voertuig, uitsluiten van het recht op uitkering;

Overwegende dat blijkens de door het Benelux-Gerechthof gegeven uitlegging onder «houder van het voertuig» moet worden verstaan een ieder die zelf of door een derde de feitelijke macht uitoefent over dat voertuig; dat de rechter moet nagaan of die persoon die feitelijke macht al dan niet uitoefent;

Overwegende dat de huur van een voertuig in de regel de macht over dat voertuig overdraagt op de huurder;

Overwegende dat het bestreden vonnis van 31 januari 1989, nu het beslist dat de eerste verweerder, die het voertuig had gehuurd, geen houder was van dat voertuig en als zodanig niet was uitgesloten van het recht op uitkering, en zulks op de enkele grond dat hij dat voertuig had toevertrouwd aan een derde die ermee reed op het ogenblik van het ongeval, niet naar recht verantwoord is;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 12 JUNI 1992

Voorzitter-rapporteur: de h. Rauws

Openbaar ministerie: de h. Goeminne

Advocaten: mrs. Delahaye en Claeys Bouuaert

Inkomstenbelastingen – Afzonderlijke aanslagen – Art. 93, § 1, 3° W.I.B. – Normale beroepswerkzaamheid

Wanneer een beroepswerkzaamheid, ingevolge stopzetting ervan, slechts gedurende een gedeelte van een jaar is uitgeoefend, kan dat jaar, voor de toepassing van art. 93, § 1, 3°, W.I.B., niet worden aangemerkt als een jaar tijdens hetwelk de belas-

tingplichtige een normale beroepswerkzaamheid heeft uitgeoefend.

Van M. en De J. t/ Belgische Staat

Gelet op het bestreden arrest, op 4 juni 1991 door het Hof van Beroep te Gent gewezen;

Over het middel: schending van artikel 93, § 1, 3°, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen,

doordat het arrest, na te hebben vooropgesteld «dat (eiser) tot 30 september 1980 het beroep van architect uitoefende; dat hij vanaf 1 oktober 1980 gepensioneerd is», de voorziening van de eisers ongegrond verklaart op grond: «dat de tekst van artikel 93, § 1, 3°, van het Wetboek van Inkomstenbelastingen verwijst naar 'het geheel van de belastbare inkomsten van het laatste vorig jaar tijdens hetwelk de belastingplichtige een normale beroepswerkzaamheid heeft gehad'; dat de begrippen 'genieten van belastbare bedrijfsinkomsten' en 'uitoefenen van een normale beroepswerkzaamheid' niet dezelfde inhoud hebben, en dus niet met elkaar gelijkgesteld kunnen worden; dat de wet niet als voorwaarde stelt dat de 'beroepswerkzaamheid' gedurende het hele jaar (of 'gedurende twaalf maanden' zoals de tekst van Com. WIB 93/26 luidt) is uitgeoefend, maar wel dat de uitoefening ervan, tijdens het refertejaar, 'normaal' is geweest; dat zulks het geval is wanneer de belastingplichtige, te dezen, wegens het bereiken van de pensioenleeftijd zijn beroepswerkzaamheden definitief staakt in de loop van het jaar; dat het laatste vorig jaar waarin (eiser) een normale beroepswerkzaamheid heeft gehad, derhalve het jaar 1980 is»

...

Overwegende dat het bepaalde in artikel 93, § 1, 3°, van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen ertoe strekt om de aanslagvoet van de aldaar vermelde bedrijfsinkomsten zoveel mogelijk gelijk te maken aan die van het laatste vorige jaar waarin de bedrijfsinkomsten van de belastingplichtige voortvloeiden uit de uitoefening van een normale beroepswerkzaamheid;

Dat wanneer een beroepswerkzaamheid, ingevolge de stopzetting ervan, slechts gedurende een gedeelte van een jaar is uitgeoefend, dat jaar niet kan worden aangemerkt als een jaar tijdens hetwelk de belastingplichtige een normale beroepswerkzaamheid heeft gehad;

Dat het arrest, door anders te beslissen, voornoemd artikel 93, § 1, 3°, schendt;

...

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER – 18 JUNI 1992

Voorzitter: de h. Sace

Rapporteur: mevr. Charlier

Openbaar ministerie: de h. Janssens de Bisthoven

Advocaat: mr. De Bruyn

Beroepsgeheim – Geneeskunde – Orde der Geneesheren – Grondslag – Overlegging van stukken – Beoordeling door de rechter

De verplichting tot geheimhouding waardoor de leden van de provinciale raden, van de raden van beroep en van de nationale raad van de Orde der Geneesheren krachtens art. 30 Artsenwet gebonden zijn, raakt de openbare orde en berust inzonderheid op de noodzaak degenen die hun vertrouwelijke mededelingen kunnen doen over feiten die geheim moeten blijven, volledige veiligheid te waarborgen.

Het staat aan de rechter om, op grond van de specifieke gegevens van de zaak, na te gaan of de weigering van de raad van de Orde der Geneesheren een klacht van de echtgenote van een geneesheer tegen haar man over te leggen op een dergelijke verplichting berusting dan wel of ze integendeel het geheim niet afwendt van het bij de instelling ervan beoogde oogmerk.

Orde der Geneesheren t/ M. en D.

Gelet op het bestreden vonnis, op 6 maart 1991 door de Rechtbank van Eerste Aanleg te Dinant gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 6, 2° en 30 van het koninklijk besluit nr. 79 van 10 november 1967 betreffende de Orde der Geneesheren, 458 van het Strafwetboek, 877 en 879 van het Gerechtelijk Wetboek,

doordat het bestreden vonnis de provinciale raad van de Orde der Geneesheren van Luik beveelt de eensluidend verklaarde afschriften van de tekst van de twee klachten van zijn echtgenote, verweerster, tegen verweerder ter griffie van de Rechtbank van Eerste Aanleg te Dinant neer te leggen, op grond: «dat de regels tot organisatie van de raad van de Orde, als vastgelegd bij het koninklijk besluit van 6 februari 1970, weliswaar het begrip beroepsgeheim hanteren, maar toch moet worden beklemtoond dat de bestaansreden van dat geheim alleen ligt in de bescherming van degene tegen wie de tuchtprocedure is gericht; dat de opheffing van dat geheim, als zij door de betrokkene zelf in zijn belang – tot staving van zijn stelling in een burgerrechtelijke vordering – wordt gevraagd, redelijkerwijze niet kan worden geweigerd, vooral omdat daardoor geenszins het geheim karakter van de debatten en van de beraadslaging in het gedrang komt dat in een dergelijke omstandigheid onaangetast moet blijven; dat de beoordeling van het eventuele lasterlijk karakter van de twee klachten van (verweerder) derhalve vereist dat de overlegging van de tekst ervan wordt bevolen»,

...

Overwegende dat artikel 30 van het koninklijk besluit nr. 79 van 10 november 1967 betreffende de Orde der Geneesheren bepaalt dat de leden van de provinciale raden, van de raden van beroep en van de nationale raad door het beroepsgeheim zijn gebonden in alle zaken waarvan zij kennis hebben gekregen bij of ter gelegenheid van de uitoefening van hun ambt en dat de schending van dit geheim wordt bestraft overeenkomstig artikel 458 van het Strafwetboek;

Dat die verplichting van openbare orde inzonderheid berust op de noodzaak om degenen die hen vertrouwelijke mededelingen kunnen doen over feiten die geheim moeten blijven, volledige veiligheid te waarborgen;

Dat het aan de rechter staat om, op grond van de specifieke gegevens van de zaak, na te gaan of de weigering van de raad van de Orde om de verweersters klachten tegen haar echtgenoot, geneesheer, over te leggen op een dergelijke

verplichting berust dan wel of, integendeel, die weigering het geheim niet afwendt van het bij de instelling ervan beoogde oogmerk;

Dat het bestreden vonnis, door de overlegging te bevelen van de klachten van verweerster tegen verweerder op grond dat «de regels tot organisatie van de raad van de Orde, als vastgelegd bij het koninklijk besluit van 6 februari 1970, weliswaar het begrip beroepsgeheim hanteren, maar toch moet worden beklemtoond dat de bestaansreden van dat geheim alleen ligt in de bescherming van degene tegen wie de tuchtprocedure is gericht; dat (...) laatstgenoemde zelf de opheffing van dat geheim vraagt en dat in zijn eigen belang», zijn beslissing niet naar recht verantwoordt;

...

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER – 5 OKTOBER 1992

Voorzitter: de h. Marchal

Rapporteur: de h. Boes

Openbaar ministerie: de h. Lenaerts, procureur-generaal
Advocaten: mrs. Bützler en De Gryse

Veiligheid en gezondheid van de arbeid – Veiligheidsdienst – Diensthoofd – Verwijdering uit functie – Procedure – Toepassingsfeer

De bij art. 833.2.1 A.R.A.B. voorgeschreven procedure om een diensthoofd van een veiligheidsdienst uit zijn functie te verwijderen geldt alleen t.a.v. het diensthoofd dat met naleving van diezelfde procedure is aangewezen.

N.V. S. t/ D.

Gelet op het bestreden arrest, op 10 mei 1991 door het Arbeidshof te Brussel gewezen;

Over het eerste onderdeel van het middel: schending van artikelen 833, inzonderheid 833.1.1, 833.2.1, (...) van het algemeen reglement voor de arbeidsbescherming goedgekeurd bij de besluiten van de Regent van 11 februari 1946 en 27 september 1947, zoals vervangen door artikel 2 van het koninklijk besluit van 20 juni 1975; (...) van het algemeen rechtsbeginsel «misbruik van recht», onder meer gehuldigd in de artikelen 1382 en 1383 van het Burgerlijk Wetboek, en van artikelen 1382 en 1383 van het Burgerlijk Wetboek,

doordat het arrest van het arbeidshof, na te hebben vastgesteld dat eiseres verweerder beschouwde als hoofd van de dienst veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen en dat verweerder die functie ook effectief uitoefende, beslist dat, ondanks de vaststelling dat eiseres nooit het akkoord van het comité veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen had gevraagd en dat verweerder niet de opleiding bezat vereist om tot diensthoofd veiligheid te kunnen worden aangewezen, verweerder tot die functie werd aangesteld, dat ondanks deze onwettige aanstelling welke het arrest weigert in aanmerking te nemen op grond dat «(eiseres) zich op haar eigen nalatigheden niet kan beroepen om de door haar gedane aanstelling ongedaan te maken en zich zodoende aan haar verplichtingen te onttrekken», verweerder «wederrechtelijk uit die functie verwij-

derd werd op 31 januari 1988, nu hiervoor het voorafgaand akkoord van het comité voor veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen niet werd aangevraagd zoals vereist in art. 833.2.1 van het A.R.A.B.» en dat «het niet naleven van de gezegde bepaling een 'rechtsmisbruik' uitmaakt dat aanleiding geeft tot schadevergoeding» en eiseres veroordeelt tot betaling van een schadevergoeding van 250.000 frank,

...

Overwegende dat het arrest het verweer van eiseres dat verweerder «er uiteindelijk niet toe gerechtigd was de functie van veiligheidschef uit te oefenen nu hij enerzijds niet de vereiste opleiding bezat, anderzijds aangesteld werd zonder hiertoe het akkoord te hebben gekregen van het C.V.G.» verworpt met de motivering dat «eiseres zich op haar eigen nalatigheden niet kan beroepen om de door haar gedane aanstelling ongedaan te maken en zich zodoende aan haar verplichtingen te onttrekken»; dat het arrest zodoende te kennen geeft dat het arbeidshof de door eiseres als verweer aangevoerde feiten als juist weergegeven aanvaardt, maar deze als niet ter zake dienend verworpt omdat die feiten eigen nalatigheden van eiseres betreffen en beslist dat «(verweerder) veiligheidschef was in het bedrijf van (eiseres)»;

Overwegende dat, naar luid van artikel 833.2.1 van het A.R.A.B., «de aanwijzing, de vervanging van het hoofd van dienst voor veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen (...) of de verwijdering uit (die) functie wordt uitgevoerd door de werkgever na voorafgaand akkoord van het comité voor veiligheid, gezondheid en verfraaiing van de werkplaatsen of, bij ontstentenis ervan, van de syndicale afvaardiging. In geval van blijvende onenigheid in de schoot van het comité of met de syndicale afvaardiging, wordt het advies ingewonnen van de inzake veiligheid bevoegde arbeidsinspecteur»;

Overwegende dat de door deze bepaling voorgeschreven procedure om een diensthoofd uit zijn functie te verwijderen alleen geldt ten aanzien van het diensthoofd dat met naleving van dezelfde procedure is aangewezen;

Overwegende dat de appelrechtshof, door te beslissen dat eiseres slechts met naleving van de in artikel 833.2.1 van het A.R.A.B. bepaalde procedure kon overgaan tot het ontslag van verweerder, van wie aanvaard wordt dat hij zonder naleving van de opgelegde procedure als diensthoofd-veiligheid werd aangewezen, en door eiseres op grond daarvan tot betaling van een schadevergoeding te veroordelen, deze bepaling schendt;

...

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

8e KAMER - 29 NOVEMBER 1991

Voorzitter-rapporteur: de h. Vandeplass

Raadsheren: de hh. Luyckx en Michielsens

Openbaar ministerie: de h. De Mond

Advocaat: mrs. Van der Straten en Stappers

Alcohol – Openingsbelasting – 1. Huurwaarde – 2. Kwade trouw – 3. Aanvullende openingsbelasting

1. *Overeenkomstig de voorschriften van art. 23 van het K.B. van 3 april 1953, dient elke slijter op eigen verantwoordelijkheid de aangifte van de huurwaarde van zijn slijterij te doen. Hij kan daarbij steunen op de werkelijk betaalde huurprijs en op de vergelijking met de huurwaarde van soortgelijke panden. De artt. 10 en 11 omschrijven nauwkeurig wat verstaan wordt onder de werkelijke en de vermoedelijke huurwaarde van lokalen die dienstig zijn als slijterij.*

2. *Er is geen kwade trouw vereist om onder de toepassing van de strafbepalingen van het K.B. van 3 april 1953 te vallen.*

3. *De openingsbelasting is overeenkomstig art. 9 van het K.B. van 3 april 1953 gelijk aan driemaal de waarde van de jaarlijkse huurwaarde. Art. 283 van de Algemene Wet inzake Douane en Accijnzen bepaalt dat, wanneer de overtredingen, fraudes of misdaden bedoeld in de artt. 281 en 282 tevens aanleiding geven tot betaling van rechten en accijnzen, de kennisneming daarvan tot de bevoegdheid van de strafrechter behoort, die aldus, los van de strafvordering, kennis neemt van de burgerlijke rechtsvordering tot betaling van de verschuldigde openingsbelasting.*

Art. 42 van het K.B. van 3 april 1953 vermeldt uitdrukkelijk dat de bepalingen van de Algemene Wet inzake Douane en Accijnzen toepasselijk zijn op de inning van de openingsbelasting inzake slijterijen.

Belgische Staat t/ S.

Overwegende dat beklaagde op 15 mei 1986 aangifte deed van de jaarlijkse huurwaarde van een slijterij gelegen in de Keyserlei te Antwerpen; dat hij optrad als zaakvoerder van de P.V.B.A. A. die deze slijterij exploiteerde;

Overwegende dat de aangifte van de huurwaarde gebeurde op 15 mei 1986 en dat «geldigmaking van de aangifte» door het Bestuur geen invloed heeft op de datum van het plegen van het misdrijf beschreven onder de telastlegging I;

Overwegende dat anderzijds het verzuim de aanvullende openingsbelasting te betalen strafbaar is, overeenkomstig artikel 31 van het koninklijk besluit van 3 april 1953, wanneer niet binnen tien dagen na de betekening van de schatting deze aanvullende belasting is vereffend; dat hij ter post aangetekend schrijven van 8 maart 1988 en nogmaals op 5 april 1988 kennis werd gegeven van de schatting en de feiten van de telastlegging II alzo werden gepleegd op 20 maart 1988, daar hij wordt verondersteld het aangetekend schrijven op de eerstvolgende werkdag, dit is 9 maart 1988, in ontvangst genomen te hebben;

Overwegende dat de verjaring van de strafvordering rechtsgeldig werd gestuit door het proces-verbaal van de hoofdcontroleur der accijnzen te Antwerpen van 22 maart 1989;

Overwegende dat beklaagde een huurwaarde van 50.000 fr. aangaf, maar dat het bestuur de jaarlijkse huurwaarde op 300.000 fr. raamde en dat na scheidsrechterlijke beslissing deze huurwaarde bepaald bleef op 300.000 fr.;

Overwegende dat beklaagde aanvoert dat hij voortgegaan is op het advies van de hoofdcontroleur der accijnzen om een bedrag van 50.000 fr. aan te geven; dat hij ter terechtzitting heeft toegegeven dat hij wel beseftte dat dit bedrag onvoldoende was en dat er een aanpassing zou volgen, maar dat hij niet heeft vermoed dat de huurwaarde die het bestuur zou aannemen zo hoog zou oplopen;

Overwegende dat het de beklaagde zelf is die op eigen verantwoordelijkheid de huurwaarde dient aan te geven;

dat hij ter terechtzitting heeft toegegeven dat de werkelijke jaarlijkse huurprijs 1.200.000 fr. bedroeg, maar hij heeft toegelicht dat in feite geen enkele slijter de werkelijke huurprijs aangeeft als huurwaarde daar het dan onmogelijk zou zijn nog een horecabedrijf te exploiteren ;

Overwegende dat kan worden aangenomen dat de reële huurprijs niet overeenstemt met de huurwaarde, daar het ongetwijfeld zal voorkomen dat een slijter méér huur betaalt dan zijn inrichting in feite waard is, maar de huurwaarde van 50.000 fr. die de beklaagde heeft aangegeven in geen geval in verhouding staat tot de werkelijke huurwaarde zoals die door de schatters werd aangenomen, laat staan met de werkelijk betaalde huurprijs ;

Overwegende dat de beklaagde vermoedelijk werd misleid door de huurwaarde die de vorige exploitant had aangegeven, maar hij reeds bij de aanvang wist dat de aangegeven huurwaarde beneden het aanvaardbare peil lag ; dat kan worden aangenomen dat hij inlichtingen heeft ingewonnen bij het Bestuur nopens de door de vorige exploitant aangegeven huurwaarde en dat hij raad heeft gevraagd betreffende de huurwaarde die hij diende aan te geven, maar hij niettemin op eigen verantwoordelijkheid zijn aangifte heeft opgesteld en ondertekend ;

Overwegende dat de beklaagde gewag maakt van afspraken die hij achteraf gemaakt heeft met de overnemers van zijn zaak, maar deze afspraken irrelevant zijn, daar ze geen invloed hebben op het strafrechtelijk karakter van de aangifte der huurwaarde ;

Overwegende dat de beklaagde aanvoert dat hij «de normaal vereiste zorgvuldigheid aan de dag heeft gelegd» zodat hem geen schuld treft bij de bewuste aangifte der huurwaarde ; dat de beklaagde zijn persoonlijke verantwoordelijkheid tracht af te wentelen op het Bestuur of op zijn aangestelden ;

Overwegende dat elke slijter, overeenkomstig de voorschriften van artikel 23 van het K.B. van 3 april 1953, op eigen verantwoordelijkheid de aangifte van de huurwaarde van zijn slijterij dient te doen ; dat de bepaling van de huurwaarde enerzijds valt af te leiden uit de werkelijk betaalde huurwaarde en anderzijds uit de vergelijking met de huurwaarde van soortgelijke panden ;

Overwegende dat de beklaagde trouwens slechts de wet diende te lezen om te weten te komen wat de huurwaarde was van zijn slijterij, daar in de artikelen 10 en 11 van het koninklijk besluit van 3 april 1953 nauwkeurig wordt omschreven wat wordt verstaan onder de werkelijke en de vermoedelijke huurwaarde van lokalen die dienstig zijn als slijterij ;

Overwegende dat de aangever ongetwijfeld rekening kan houden met de huurwaarde die de vorige exploitant heeft aangegeven of met inlichtingen en adviezen van bevoegde personen, van ambtenaren of van raadgevers, maar hij niettemin persoonlijk verantwoordelijk blijft voor de aangifte der huurwaarde ;

Overwegende dat de aangifte van een onvoldoende huurwaarde de beklaagde ongetwijfeld voordeel heeft bezorgd daar de openingsbelasting rechtstreeks beïnvloed wordt door de huurwaarde ; dat de beklaagde bezwaarlijk kan beweren dat de aangifte van een onvoldoende huurwaarde een onachtzaamheid was, daar hij enerzijds gewaarschuwd was door zijn accountant en hij anderzijds maar al te goed beseffen kon dat de aangegeven huurwaarde (50.000 fr.) niet

in verhouding was met de werkelijk betaalde huurprijs (1.200.000 fr.) ;

Overwegende dat de beklaagde aanvoert dat hij niet te kwader trouw was en dat hij raad en inlichtingen heeft gevraagd, maar elk zinnig persoon beseffen kan dat een aangifte van 50.000 fr. niet overeenstemt met de jaarlijkse huurwaarde als hij in werkelijkheid 1.200.000 fr. als huurprijs betaald heeft ; dat er geen kwade trouw vereist is om onder de toepassing van de strafbepalingen van het K.B. van 3 april 1953 te vallen ;

Overwegende dat de beklaagde ten slotte vermeldt dat zijn inrichting in feite een besloten kring was, maar deze bewering niet alleen volstrekt ongeloofwaardig voorkomt, doch bovendien in strijd met zijn eigen aangifte, waarin vermeld staat dat het om een «café» gaat ;

...

Overwegende dat de feiten van de telastlegging bewezen zijn gebleven en dat de straf beantwoordt aan de wettelijke voorschriften ;

Overwegende dat de beklaagde ten slotte beweert dat hij niet mag worden veroordeeld tot de aanvullende openingsbelasting, daar zulks niet wordt vermeld in artikel 35 van het K.B. van 3 april 1953 ; dat de openingsbelasting overeenkomstig artikel 9 van voormeld koninklijk besluit gelijk is aan driemaal de waarde van de jaarlijkse huurwaarde en dat artikel 283 van de algemene wet inzake douane en accijnzen bepaalt dat, wanneer de overtredingen, fraudes of misdaden bedoeld in de artikelen 281 en 282 tevens aanleiding geven tot betaling van rechten en accijnzen, de kennisneming daarvan tot de bevoegdheid van de strafrechter behoort, die aldus, los van de strafvordering, kennis neemt van de burgerlijke rechtsvordering tot betaling van de verschuldigde openingsbelasting ; dat artikel 42 van het koninklijk besluit van 3 april 1953 uitdrukkelijk vermeldt dat de bepalingen van de algemene wet inzake douane en accijnzen toepasselijk zijn op de inning van de openingsbelasting inzake slijterijen ;

Overwegende dat de omstandigheid dat de B.V.B.A. A. eventueel burgerrechtelijk aansprakelijk is, op grond van de artikelen 1382 en 1384 van het Burgerlijk Wetboek, voor de daden van haar zaakvoerder of haar aangestelde, niet wegneemt dat de beklaagde zelf, die exploitant was van de slijterij en in deze hoedanigheid de aangifte deed op 15 mei 1986, gehouden blijft de geldboete en de aanvullende openingsbelasting te vereffenen overeenkomstig artikel 35 van het voormelde koninklijk besluit ;

...

ARBEIDSHOF TE GENT AFDELING BRUGGE

6e KAMER — 16 JANUARI 1992

Voorzitter : de h. Decraeye

Raadsheren in sociale zaken : de hh. Waeyaert en Deschep-
per

Openbaar ministerie : de h. Kiekens

Advocaten : mrs. De Ganck en Lauwagie

1. Verjaring – Sociale zekerheid werknemers – Bijdragen – Niet-geregistreerd Aannemer – Opdrachtgever – Hoofdelijke aansprakelijkheid – Faillissement – Schuldvordering – Opname in passief – Stuiting – Duur – Effect – 2. Sociale zekerheid werknemers – Bijdragen – Niet-geregistreerd aannemer – Opdrachtgever – Verplichting – Misdrijf – Burgerlijke vordering – Verjaring

1. De driejarige verjaring betreffende de achterstallige S.Z.-bijdragen wordt geschorst door het vonnis dat de schuldvordering van de R.S.Z. opneemt in het passief van het faillissement van een niet-geregistreerd aannemer.

De dertigjarige verjaring van de rechtsvordering tot tenuitvoerlegging van een veroordeling (actio judicati) geldt ook t.a.v. de hoofdelijk mede-aansprakelijke schuldenaar, al spruit zijn hoofdelijkheid voort uit de wet.

2. De opdrachtgever die een beroep doet op een niet-geregistreerd aannemer en nalaat de bij art. 30bis, § 3, S.Z.-wet 1969 bedoelde storting aan de R.S.Z. te doen, pleegt een misdrijf, zodat de burgerlijke vordering die erop berust, verjaart na vijf jaren.

R.S.Z. t/ I.

Het voorwerp van de betwisting

Bij dagvaarding, betekend op 12 juni 1986 bij exploit van gerechtsdeurwaarder H., vordert appellant de veroordeling van geïntimeerde tot betaling aan appellant van de som van 258.400 fr., vermeerderd met de moratoire interest van 12% per jaar op deze som vanaf 29 december 1983 (datum van de ingebrekestelling) tot en met 31 juli 1985, 10% per jaar vanaf 1 augustus 1985 tot op de dag van de betekening van de dagvaarding, verder de gerechtelijke interest van 10% per jaar vanaf de betekening van de dagvaarding tot op de datum van de volledige betaling. Voorts verzoekt appellant hem akte te verlenen van zijn verklaring dat hij zich het recht voorbehoudt zijn vordering in de loop van het geding aan te passen, aan te vullen en/of te wijzigen. Ook vordert appellant om geïntimeerde te veroordelen in de kosten van het geding, dit alles bij vonnis uitvoerbaar bij voorraad niettegenstaande de aanwending van welk rechtsmiddel ook en zonder borgstelling.

Gesteld wordt dat geïntimeerde in de loop van het kalenderjaar 1982 een beroep deed op een niet-geregistreerd aannemer in de zin van de wet van 4 augustus 1978 tot economische heroriëntering (de voormalige aannemer V., thans gefailleerde), voor uitvoering van werk in onroerende staat, in de zin van het K.B. van 5 oktober 1978 tot uitvoering van artikel 30bis van de Sociale-Zekerheidswet van 27 juni 1969. Uit dien hoofde is geïntimeerde, krachtens artikel 30bis, § 1, van de Sociale-Zekerheidswet (ingevoerd bij artikel 61 van de voornoemde wet van 4 augustus 1978), hoofdelijk aansprakelijk voor de betaling aan appellant van de bijdragen voor sociale zekerheid, de bijdrage-opslagen en de moratoire interest, verschuldigd door haar voornoemde medecontractant, thans gefailleerde, tot beloop van 50% van de totale prijs van het werk, exclusief B.T.W., d.i. te dezen tot beloop van 323.000 fr. (prijs van het werk, exclusief B.T.W.) x 50% = 161.500 fr. Tevens liet geïntimeerde na te voldoen aan artikel 30, § 3, van de Sociale-Zekerheidswet, krachtens hetwelk zij verplicht was bij iedere betaling die zij aan haar

medecontractant deed, 15% van het door haar verschuldigde factuurbedrag, exclusief B.T.W., in te houden en door te storten aan appellant, uit hoofde waarvan zij aldus aan appellant eveneens verschuldigd is een bijslag gelijk aan het dubbel van het te betalen bedrag, d.i. 323.000 fr. x 15% x 2 = 96.900 fr. Bij vonnis van de Rechtbank van Koophandel te Brugge van 17 januari 1983 werd de voornoemde medecontractant van geïntimeerde failliet verklaard en in dit faillissement werden door appellant aangiften van schuldvordering ingediend en aanvaard ten bedrage van 400.729 fr., onverminderd de gerechtskosten. Geïntimeerde blijft aldus aan appellant verschuldigd uit hoofde van artikel 30bis, § 1, van de Sociale-Zekerheidswet 161.500 fr., d.i. samen 258.400 fr.

...

De arbeidsrechtbank heeft de vordering van appellant ontvankelijk en gedeeltelijk gegrond verklaard en veroordeelde geïntimeerde om aan appellant te betalen de som van 90.880 fr., te vermeerderen met de moratoire interest en de gerechtelijke interest en de kosten. De voorlopige tenuitvoerlegging van het vonnis werd niet toegestaan.

Voor de motivering van deze uitspraak verwijst het Hof naar het vonnis van de arbeidsrechtbank. Aanvaard werd dat overeenkomstig artikel 30bis, § 1, deze deelvordering ten belope van 90.880 fr. niet verjaard is, doch wel het overige van de vordering. Wat betreft de vordering krachtens artikel 30bis, § 3, van de Sociale-Zekerheidswet van 27 juni 1969 besliste de rechtbank dat deze bepaling een rechtstreekse verplichting schept tussen de opdrachtgever en de R.S.Z., welke geen rekening houdt met de relatie van de niet-geregistreerde aannemer tegenover de R.S.Z. Deze bepaling is strafrechtelijk gesanctioneerd met, in geval van niet-naleving van de bepalingen, een bijslag gelijk aan het dubbele van het te betalen bedrag. Overeenkomstig artikel 42 van de wet van 27 juni 1969 verjaren de schuldvorderingen van de R.S.Z. op de werkgevers die onder deze wet vallen en de personen bedoeld bij artikel 30bis, na drie jaar. De betalingen hadden alle plaats vóór 22 juni 1982, en de dagvaarding zelf dagtekent van 12 juni 1986, zodat de verjaringstermijn was overschreden. Appellant beroept zich vruchteloos op artikel 26 van de voorafgaande titel van het Wetboek van Strafvordering. Artikel 33, derde lid, van de wet van 27 juni 1969 bepaalt dat de strafvordering wordt ingesteld op klacht van de R.S.Z., hetgeen *in casu* kennelijk niet is geschied.

...

Bespreking

Overwegende dat vooraf dient te worden vastgesteld dat de vorderingen van appellant als zodanig door geïntimeerde niet worden betwist; dat de cijfers als zodanig evenmin worden betwist; dat het geschil van partijen zich in feite beperkt tot de vraag of de oorspronkelijke vorderingen van appellant geheel, niet of slechts ten dele zijn verjaard;

Over de toepassing van artikel 30bis, § 1, van de wet van 27 juni 1969

Overwegende dat de tekst van deze wetsbepaling luidt als volgt: «Een ieder die voor de uitvoering van de door de Koning te bepalen werkzaamheden een beroep doet op iemand die niet geregistreerd is als aannemer voor de toepassing van dit artikel en van artikel 299bis van het Wetboek van de Inkomstenbelastingen, is hoofdelijk aansprakelijk voor de be-

taling van de bijdragen voor sociale zekerheid, de bijdrage-opslagen en verwijlntresten verschuldigd door zijn medecontractant aan de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid. Deze aansprakelijkheid wordt beperkt tot 50% van de totale prijs van het werk, exclusief belasting over de toegevoegde waarde»;

Overwegende dat artikel 42 van dezelfde wet bepaalt dat de schuldvorderingen van de Rijksdienst op de werkgevers en de personen bedoeld bij artikel 30bis, verjaren na drie jaar.

Overwegende dat de beide facturen dagtekenen van 21 juni 1982; dat aldus, wanneer men enkel acht slaat op de verjaringstermijn van drie jaar, het vonnis op dit punt zou dienen te worden bevestigd;

Overwegende dat geïntimeerde bij schrijven van 29 december 1983 door appellant in gebreke werd gesteld voor de betaling van de som van 258.400 fr.;

Overwegende dat bij vonnis van 29 september 1983 van de Rechtbank van Koophandel te Brugge, eerste kamer, een schuldvordering van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid ten bedrage van 86.020 fr. in het bevoorrechte passief, en van 4.860 fr. in het gewone passief van het faillissement van de niet-geregistreerde aannemer V. werd opgenomen; dat bij vonnis van 6 oktober 1983, eveneens van de Rechtbank van Koophandel te Brugge, een schuldvordering van de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid werd opgenomen voor een bedrag van 106.267 fr. in het bevoorrechte passief en 3.659 fr. in het gewone passief;

Overwegende dat de in artikel 42 van de Sociale-Zekerheidswet 1969 vastgestelde verjaringstermijn ten aanzien van de gefailleerde gestuit werd, niet alleen door de vervolgingen ingesteld door appellant door middel van de regelmatige invorderingen van achterstallige bijdragen voor de sociale zekerheid, bijdrage-opslagen en interest, maar ook door de tijdig aangegeven schuldvordering van appellant in het passief van het faillissement van de gefailleerde niet-geregistreerde aannemer, waardoor niet alleen de verjaring van de vordering wordt gestuit maar tevens ook de looptijd van het faillissement wordt geschorst, en verder en vooral ook door de vonnissen van 29 september 1983 en 6 oktober 1983 van de Rechtbank van Koophandel te Brugge, houdende de opneming van deze aangegeven schuldvorderingen van appellant in het passief van het faillissement, welke aldus niet alleen de verjaring van de vordering stuit maar bovendien, zoals elk vonnis, de korte verjaringen omzet in een dertigjarige verjaring; dat de aldus tegenover de gefailleerde gestuite verjaringstermijn meteen ook de verjaring van de vordering van appellant tegenover geïntimeerde heeft gestuit; dat krachtens artikel 1206 van het Burgerlijk Wetboek «... vervolgingen tegen één van de hoofdelijke schuldenaars de verjaring (stuiten) ten aanzien van allen» (zie dit arbeidshof, deze afdeling en deze kamer, 7 februari 1991, A.R. 90/185, in zake V.Z.W. SEA tegen R.S.Z.);

Overwegende dat de vordering van appellant tegenover geïntimeerde, ingesteld bij dagvaarding van 12 juni 1986, d.i. binnen de termijn van drie jaar na de laatste stuitingsdata van 29 september 1983 en 6 oktober 1983, dan ook niet door verjaring is tenietgedaan;

Overwegende dat geïntimeerde ten onrechte stelt dat artikel 1206 van het Burgerlijk Wetboek niet van toepassing zou zijn, daar het te dezen zou gaan om een verbintenis die niet uit een overeenkomst maar uit de wet spruit;

Overwegende evenwel dat dient te worden aanvaard dat, ongeacht de plaats waar artikel 1206 in het Burgerlijk Wetboek is opgenomen, voor het in acht nemen van de geldige stuitingsdaden geen onderscheid gemaakt wordt naargelang de vordering haar rechtsgrond vindt hetzij in een overeenkomst tussen partijen, hetzij in de bepalingen van de wet;

Overwegende dat het hoger beroep van appellant dan ook op dit punt gegrond is;

Over de toepassing van artikel 30bis, § 3, van de wet van 27 juni 1969;

Overwegende dat § 3 van deze wetsbepaling luidt als volgt: «Degene die een beroep doet op een niet-geregistreerde medecontractant voor de uitvoering van een in § 1 bepaalde werkzaamheid, is verplicht bij iedere betaling die hij aan die medecontractant doet, 15% van het door hem verschuldigde bedrag, exclusief belasting over de toegevoegde waarde, in te houden en te storten bij de Rijksdienst voor Sociale Zekerheid volgens de door de Koning te bepalen modaliteiten»;

Overwegende dat artikel 35 van dezelfde wet straffen bepaalt voor: «3° de personen bedoeld bij artikel 30bis, § 3, die nalaten de verschuldigde sommen binnen de voorgescreven termijn te storten»;

Overwegende dat het hier dus zeker een strafbare gedraging van geïntimeerde betreft, die geen klacht van wie ook vereist;

Overwegende dat het feit dat het instellen van eventuele vervolging afhankelijk gesteld wordt van het optreden van appellant, geen afbreuk doet aan het strafrechtelijk karakter van de door geïntimeerde gepleegde feiten;

Overwegende dat het feit dat in de inleidende dagvaarding de vordering enkel steunt op artikel 30bis, en niet verwezen wordt naar artikel 35, niet belet dat later het strafbaar zijn van de niet-betaling van het gevorderde bedrag kan worden ingeroepen; dat appellant door aldus te handelen niets aan zijn vordering heeft gewijzigd; dat hij alleen een bepaald kenmerk ervan heeft gereleveerd; dat appellant terecht stelt dat hij, overeenkomstig artikel 807 van het Gerechtelijk Wetboek, zijn vordering juridisch anders vermocht te omschrijven, nu deze vordering berust op een feit of akte in de dagvaarding aangevoerd; dat dit overigens door geïntimeerde niet betwist wordt;

Overwegende dat de door appellant tegen geïntimeerde ingestelde vordering dan ook als een burgerlijke vordering volgend uit een misdrijf dient te worden beschouwd en in aanmerking genomen, zodat er terzake, overeenkomstig de artt. 26 en 28 van de voorafgaande titel van het Wetboek van Strafvordering, een verjaringstermijn van vijf jaar in acht is te nemen;

Overwegende dat dit deel van de vordering van appellant dan ook niet door verjaring is tenietgedaan en het vonnis *a quo* ook op dit punt dient te worden gewijzigd;

...

NOOT – Ad 1 : zie in andere zin Arbh. Gent, afd. Brugge, 12 mei 1989, *R.W.*, 1989-90, 372.

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Arbitragehof, 6 oktober 1992

Arbitragehof – Prejudiciële vraag over schending van de artt. 6 en 6bis Gw. door een koninklijk besluit – Onbevoegdheid van het Arbitragehof

Bij vonnis van 10 maart 1992 heeft een beslagrechter het Arbitragehof gevraagd of art. 67 van het K.B. van 21 mei 1965 houdende algemeen reglement van de strafinrichtingen al dan niet strijdig is met de artt. 6 en 6bis Gw.

Het Hof citeert art. 26, § 1, van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Arbitragehof en beslist:

«Noch dit artikel, noch enige andere wetbepaling verleent aan het Hof de bevoegdheid om bij wijze van prejudiciële beslissing uitspraak te doen over de vraag of een koninklijk besluit al dan niet strijdig is met de artikelen 6 en 6bis van de Grondwet. Het Arbitragehof vermag bijgevolg niet te antwoorden op de gestelde prejudiciële vraag.»

(Voorzitter: de h. Delva – Rapporteurs: de hh. Debaedts en Martens – In de zaak: H. t/ K.)

Hof van Cassatie (1e Kamer), 25 september 1992

Zeerecht – Schade aan de lading – Niet voorkomen dat ballastwater in het laadruim binnendringt – Geen fout bij de behandeling van het schip, maar gebrek aan zorg voor de lading – Geen ontheffing

Het op een schending van art. 91, A, § IV, 2°, a, Zeewet gebaseerde middel van de eiseressen tegen het bestreden arrest (Hof Antwerpen, 12 december 1990) wordt om de volgende redenen verworpen:

«Overwegende dat de appelrechters de eiseressen veroordelen tot vergoeding van de schade ontstaan doordat een aantal balen katoen door waterinfiltratie werden beschadigd aan boord van het zeeschip M.; dat zij vaststellen dat de waterschade het gevolg is van het vullen en overlopen van de semi-tanks met ballastwater en oordelen dat dit overlopen geen nautische fout uitmaakt waarvoor de zeevervoerder niet aansprakelijk is op grond van artikel 91, A, § IV, 2°, a, van de Zeewet;

«Overwegende dat, krachtens de bedoelde wetbepaling, noch de vervoerder, noch het schip aansprakelijk zijn wegens verlies of schade voortvloeiende uit of ontstaan ten gevolge van een handeling, onachtzaamheid of nalatigheid van de kapitein, een lid van de bemanning, de loods of een ondergeschikte van de vervoerder, gepleegd bij de navigatie of de behandeling van het schip;

«Overwegende dat het niet-plegen of het verkeerd plegen van handelingen die in hoofdzaak het belang van de lading ten doel hebben, geen fouten zijn gepleegd bij de behandeling van het schip;

«Overwegende dat de appelrechters, die op grond van feitelijke vaststellingen beslissen dat het niet voorkomen dat ballastwater in de laadruimen zou binnendringen een gebrek is aan zorg voor de lading en om die reden de ontheffing van aansprakelijkheid verwerpen, hun beslissing naar recht verantwoorden.»

(Voorzitter: mevr. Baeté-Swinen – Rapporteur: de h. Verougstraete – Openbaar ministerie: de h. Lenaerts, procureur-generaal – Advocaten: mrs. Nelissen Grade en De Gryse – In de zaak: Vennootschap naar Deens recht M. e.a. t/ N.V. R. e.a.)

NOOT – Zie Cass., 21 maart 1985, *R.W.*, 1985-86, 112, en Cass., 25 februari 1983, *R.W.*, 1983-84, 1642, in verband met binnenschepen.

BOEKEN

C. BRUNNER, A. HEISTERKAMP, J. LOKIN, W. REEHUIS en W. ZWALVE, **Rechtsvinding onder het NBW. Een Groningse kijk op het nieuwe vermogensrecht**, Deventer, Kluwer, 1992, 100 pp.

Op 1 januari 1992 traden in Nederland enkele centrale en reeds lang verwachte delen van het nieuwe B.W. in werking. Zoals wellicht bekend, was de Leidse hoogleraar E.M. Meijers de geestelijke vader van het nieuwe B.W. In 1947 gaf de regering hem de opdracht om een ontwerpwetboek op te stellen. Meijers had in zijn werk en onderwijs reeds aandacht besteed aan de wenselijkheid van een algemene hercodificatie. Na zijn dood in 1954, werden zijn taken overgenomen door een driemanschap. Sommige specifieke onderdelen werden echter aan individuele juristen toevertrouwd. De eerste twee onderdelen van het nieuwe B.W., het personen- en familierecht en het wetboek rechtspersonen, werden in respectievelijk 1970 en 1976 ingevoerd (lees, over ontstaan en ontwikkeling van het nieuwe B.W., Florijn, E., «Het nieuwe Burgerlijk Wetboek en profiel», *Ars Aequi*, 1991, 1078-1088; lees, over leven en werk van Meijers, Veen, T., «Heb dank, Hooggeachte Professor», *Ars Aequi*, 1991, 1059-1077). Op 1 januari 1992 ging het met name om de wetboeken over het «vermogensrecht in het algemeen», de «zakelijke rechten» en het «algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht». Andere onderdelen van het B.W., zoals bijvoorbeeld het erfrecht en het recht met betrekking tot de bijzondere overeenkomsten, wachten nog op afronding en/of invoering. De hier besproken bundel vormt de schriftelijke weergave van de redevoeringen die bij een van de feestelijke bijeenkomsten in het kader van deze recente gedeeltelijke invoering werden gehouden. De ondertitel «Een Groningse kijk op het nieuwe vermogensrecht» verwijst vooral naar het feit dat alle sprekers op de bijeenkomst verbonden zijn aan de Rijksuniversiteit in deze stad. Vijf lezingen, die ieder vanuit uiteenlopende gezichtspunten op het nieuwe recht ingaan, zijn in de publikatie opgenomen. Bindend element is in ieder geval het feit dat de bijdragen op de een of andere wijze elementen van rechtsvindings-theorie in zich dragen. Dit is natuurlijk een belangrijke en interessante invalshoek omdat men door de invoering van een nieuwe codificatie een enorme ballast van jaren rechtspraak ogenschijnlijk overboord gooit en zo de tekst van de wet weer een wat meer centrale plaats geeft.

In de eerste bijdrage gaat prof. Lokin nader in op de plaats van E.M. Meijers in de legistische traditie. Na een korte inleiding over de aard en het ontstaan van deze legistische traditie, gaat de schrijver na hoe Meijers hierin paste. In deze bijzonder interessante rechtshistorische bijdrage, komt Lokin tot de conclusie dat Meijers als een legist kan worden bestempeld vanwege zijn overtuiging «dat de wet letterlijk serieus en serieus letterlijk» moet worden genomen. Met deze wat enigmatische omschrijving doelt hij op Meijers' opvatting dat rechterlijke uitspraken onderscheiden kunnen worden in die welke rechtstreeks op de wet stoelen of door wetsuitlegging uit de wet kunnen worden afgeleid, en die welke worden gevonden door de toepassing van aan de wet ten grondslag liggende rechtsbeginselen. Ook de uitspraken van de tweede soort zijn op geoorloofde wijze tot stand gekomen, omdat zij nog steeds worden geacht te stroken met de bedoeling van de wetgever, in ruime zin opgevat. Bij het opsporen van de juiste betekenis van de wet speelt dan vooral de wetsgeschiedenis een belangrijke rol. Overigens legt Lokin er de nadruk op dat volgens hem onder een legist, dus ook Meijers, niet mag worden verstaan diegene die de wet uitsluitend naar de letter van het wetsvoorschrift interpreteert en deze interpretatie dan ook

volhoudt wanneer zij tot kennelijk onrechtvaardige resultaten leidt. Het ging Meijers bij zijn opvatting meer om het primaat van de wet en om de handhaving van de codificatiegedachte die was ondermijnd door de zelfstandigheid waarmee de rechter steeds vaker optrad. Lokin plaatst ten slotte de opvattingen van Meijers terug in haar tijd en poogt een aanzet te geven tot een nieuw «rechtsvindingsdebat» in het eengemaakte Europa. Waar men in dat kader behoefte aan heeft is, een nieuw *Ius Commune*: een stelsel van rechtsvoorschriften die het fundament vormen waarop de rechter zijn uitspraken bouwt en waarbinnen hem een ruime eigen beslissingsmarge toekomt. Zelfs het wegedeneren van een regel kan daaronder vallen (over dit alles tevens Lokin, J., «Lex semper loquitur», *Groninger Opmerkingen en Mededelingen I*, 1984, 1-50). Lokin hoopt dat het nieuwe B.W. zich snel zal ontwikkelen tot een *Ius Commune*. Dit is in ieder geval een inspirerende en uitdagende stelling. De antecedenten van een eerdere poging op Benelux-niveau tot eenmaking op het terrein van de «na-koming en niet-nakoming van verbintenissen» zijn echter niet hoopgevend (lees, over de lotgevallen van deze poging, Wilms, W. (e.a.), «Verbintenissenrecht en codificatie, een Belgisch recept», *Jura Falc.*, 1983-84, 7-21).

In een tweede bijdrage, van de hand van prof. Zwolve, «De Zwitserse les», wordt nader ingegaan op de specifieke vraag waarom wij op zoek zouden moeten gaan naar een Europees privaatrecht. Daartoe reizen wij met Zwolve naar het Zwitserland van de vorige eeuw, alwaar elk van de 25 kantons zijn eigen codificatie bezat. Alle continentale civielrechtelijke tradities bleken vertegenwoordigd. De schrijver toont in zijn artikel hoe volgens hem de geschiedenis van het Zwitserse privaatrecht een ontwikkeling te zien geeft die model kan staan voor het huidige Europa. Immers, niet alleen lukte het een natie die religieus sterk verdeeld is, die bestaat uit bevolkingsgroepen met verschillende talen en derhalve sterk verschillende culturen en die bovendien nog de soevereiniteit van elk der samenstellende delen tot het uitgangspunt van haar Constitutie nam, zich tot een hechte bondsstaat aaneen te smeden. Het lukte haar tevens, onder het motto van de totstandkoming van een eenwordende Zwitserse binnenmarkt, om een groot deel der gewestelijke autonomie prijs te geven, juist op dat deel van het recht dat de burger rechtstreeks in zijn belangen treft: het privaatrecht. In 1912 werd namelijk in alle kantons een gezamenlijk Zwitsers Zivilgesetzbuch ingevoerd! Zwolve trekt uit deze Zwitserse geschiedenis de les dat nationale codificaties een betrekkelijke waarde hebben en dat de economische eenwording van Europa zal noodzaken het gemeenschappelijke in de diverse rechtsstelsels op te sporen. De schrijver maakt m.i., door het presenteren van deze Zwitserse uitzondering die de regel bevestigt, ons vooral bewust van het gegeven dat codificaties niet altijd dienen tot verbetering van het recht, maar eerder tot bevestiging van nationalistische stromingen! De vraag is namelijk of we daar nu op staan te wachten (lees tevens Zwolve, W., «De natie en de toekomst van haar codificatie», *Nederlands Tijdschrift voor Burgerlijk Recht*, 1992, 92-97). De kwaliteit van de bijdrage van prof. Zwolve schuilt tevens in het feit dat hij aantoonde hoe de rechtsvergelijking en de rechtsgeschiedenis aan elkaar verwant zijn en op bijzonder vruchtbare wijze aan elkaar gekoppeld kunnen worden.

Het volgende onderdeel van het boekje gaat over het gezag van de wettekst en de wetsgeschiedenis (zoals die blijkt uit de parlementaire stukken) van het nieuwe B.W., en is geschreven door prof. Reehuis. Hij komt tot de conclusie dat het voor de uitleg van een wetsebepaling te eenvoudig en te gevaarlijk is zich alleen te beroepen op een zinsnede uit de wetsgeschiedenis. Bij de uitleg van de wettekst is dat wat in de parlementaire stukken staat volgens hem niet doorslaggevend, zeker nu deze in talloze passages helemaal geen opvattingen van de wetgever bevatten, maar eerder uittalingen van individuen (minister, parlementsleden...). De daar gegeven uitleg en de daarvoor gegeven argumenten dienen heden ten dage opnieuw te worden gewogen en getoetst. De toelichting draagt uiteraard wel belangrijk uitlegmateriaal aan, maar het is uiteindelijk aan de wetstoepasser zelf om te bepalen hoeveel gezag hij aan deze toelichting toekent (zo ook Hartkamp, A., *Wetsuitlegging en rechtstoepassing na de invoering van het Nieuwe Burgerlijk Wetboek*, Deventer, Kluwer, 1992, 13-17).

In het oude B.W. was er geen consequent doorgevoerd systeem van algemene en bijzondere bepalingen. Soms was er zelfs in het geheel geen regeling voor een specifiek gebied of probleem. Daarom moest men noodgedwongen veelvuldig werken met het fenomeen

der analogie. Het nieuwe B.W. heeft nu een systematisch en gedetailleerd uitgewerkt vermogensrecht gebracht. Daarin worden bepalingen van steeds meer specifieke aard gegeven: men gaat van algemeen naar bijzonder. Er is ook een systeem om van bijzonder naar algemeen te gaan. Het werkingsgebied van specifieke regelingen werd namelijk uitgebreid met zogenaamde schakelbepalingen. De vierde bijdrage, geschreven door prof. Heisterkamp, heeft betrekking op deze schakelbepalingen in het nieuwe wetboek. In concreto kunnen deze bepalingen ervoor zorgen dat artikelen, afdelingen, titels enz. van overeenkomstige toepassing worden verklaard buiten hun oorspronkelijke werkingsgebied. Een voorbeeldje: in de titel «overeenkomsten in het algemeen» van boek 6 staat: «Hetgeen in deze en de volgende drie afdelingen is bepaald, vindt overeenkomstige toepassing op andere meerzijdige vermogensrechtelijke rechtshandelingen, voor zover de strekking van de betrokken bepalingen in verband met de aard van de rechtshandeling zich daartegen niet verzet.» Prof. Heisterkamp gaat in zijn bijdrage nu na wat de functie, praktische toepassing en beperkingen van deze schakelbepalingen zijn. Hij komt enerzijds tot de conclusie dat men in geval van *afwezigheid* van schakelbepalingen, aan dit ontbreken geen al te grote betekenis mag toekennen omdat er tussen de verschillende rechtsgebieden nu eenmaal geen waterdichte schotten bestaan. Anderzijds dient men, in geval van *aanwezigheid* van deze wat vage bepalingen, deze aanwezigheid enkel als uitgangspunt te nemen bij rechtsvinding. In zo een geval zal men dan het niet gebruiken van schakelbepalingen sterker moeten motiveren dan het wel gebruiken ervan. In het algemeen kunnen we dus stellen dat de aan- of afwezigheid van schakelbepalingen tot niet veel verplicht, maar wel tot iets. Dit is een wat vage en abstracte conclusie. Het zal uiteindelijk de praktijk zijn die ons leert hoe schakelbepalingen begrepen en toegepast dienen te worden (zie over deze schakelbepalingen tevens, Hartkamp, A.S., *Aard en opzet van het nieuwe vermogensrecht*, Deventer, Kluwer, 1990, 25-29).

Prof. Brunner sluit de publikatie af met een bijdrage waarin hij nader ingaat op de rol van de billijkheid in het nieuwe B.W. In het nieuwe wetboek primeert de billijkheid boven de wet en de overeenkomst. Zo bepaalt onder meer artikel 6:2 dat een tussen partijen bij een verbintenis krachtens de wet, gewoonte of rechtshandeling geldende regel niet van toepassing is, voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn. Ook in vele andere bepalingen zijn soortgelijke open en vage termen opgenomen. In ons land is een dergelijke regel, althans in rechtspraak (d.m.v. bijvoorbeeld «misbruik van recht»), niet geheel onbekend. Ook is de billijkheid in diverse wetsebepalingen van ons B.W. opgenomen, zoals bijvoorbeeld in de artikelen 565 en 1135. Een zo vergaande relativisering van wettelijke en contractuele normen als in Nederland vindt men echter elders niet. Met bezorgdheid wordt nu in sommige kringen afgewacht welk gebruik de rechter zal maken van dit nieuwe instrument en hoe frequent partijen in procedures daarop een beroep zullen doen. Brunner poogt in zijn bijdrage wat van deze onzekerheid weg te nemen door een systeem aan te brengen in de toepassing van het beginsel van de billijkheid. Hij stelt dat bij de toepassing van het beginsel in de toekomst meer dient te worden onderscheiden naar de aard van de rechtsverhouding en de maatschappelijke positie van de partijen. Op deze wijze heeft het begrip billijkheid volgens hem bijvoorbeeld minder praktische betekenis voor het handelsrecht dan voor het consumentenrecht. De rechtspraak is echter op dit punt niet erg eenduidig.

Resumerend kunnen we stellen dat deze bundel een mooi overzicht geeft van enkele van de eigen aardigheden van het nieuwe Nederlandse B.W. In een bespreking als deze kunnen natuurlijk alleen enkele centrale stellingen uit de publikatie naar voren komen. Vele andere mooie doorkijkjes en inzichten worden echter geboden. Het betreft hier in ieder geval boeiende lectuur vanwege de wat meer fundamentele vragen die de auteurs ieder voor zich hebben trachten te beantwoorden en vanwege het feit dat enkelen op eigen en juridische wijze een belangrijke gevoeligheid tonen voor de (Europese) noden van deze tijd. Ook voor Belgische juristen een aanbeveling waard!

Maurice Adams
Assistent UFSIA

F. PFÄFFLIN en A. JUNGE (red.), **Geschlechtsumwandlung. Abhandlungen zur Transsexualität**, Stuttgart/New York, Schattauer, 1992, IX, 457 pp.

In deze band wordt de transseksualiteit multidisciplinair met een aantal sociologische, historische en juridische bijdragen besproken.

Voor de jurist zijn twee bijdragen bijzonder interessant. Allereerst het artikel van Augstein over de juridische situatie van de transseksueel in Duitsland. De auteur behandelt een aantal problemen binnen en buiten het toepassingsgebied van het Transsexuellengesetz. Een overzicht van de Europese ontwikkelingen vinden we in de bijdrage van Will, die de Duitse, Italiaans, Nederlandse, Turkse en Zweedse wetgeving bespreekt en daarenboven een overzicht geeft van de rechtspraak uit de landen waar geen wetgevend initiatief is genomen. Tevens behandelt hij de arresten Van Oosterwyck, Rees, Cossey en Botella van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Een bijzonder lezenswaard gecommentarieerd literatuuroverzicht over de periode 1961-91 betreffende de reactie van patiënten na de geslachtsverandering sluit het boek af.

W. Pintens

G. DE CONINCK, **Koning der Belgen: Eender en Anders**, Gent, Mys & Breesch, 1991, 20 pp.

Overheidsinstellingen zijn van nature onveranderlijk en daarom behoudsgezind. Omdat zij hun rol spelen in een samenleving die zich onophoudelijk wijzigt, worden hun actualiteit en doeltreffendheid — zeker als ze een respectabele leeftijd wisten te bereiken — wel eens ter discussie gesteld. Evenmin als de Senaat of de provinciebesturen ontsnapt ook het koningshuis aan het debat. De controverse wordt bovendien gevoerd door een aantal recente gebeurtenissen die opzien baarden, en niet alleen in politieke kringen, maar ook bij de gewone burger beroering teweegbrachten (abortuskwestie, openbaarmaking koninklijke briefwisseling rond de Rwanda-crisis, troonopvolging, enz.).

De onderhavige publikatie is de tekst van een voordracht over zijn naamgenoot die Geert De Coninck op 26 oktober 1991 uitsprak op de plechtige openingszitting van de Vlaamse Conferentie van de balie van Gent. Zij omvat een beknopte en serene beschrijving van de ontwikkeling en de inhoudelijke betekenis van het koningschap voor ons land. De monarchie kon zich bij ons maar handhaven door te evolueren van een uitdrukkelijk leidinggevende politieke aanwezigheid tot een onopvallende inbreng die men de grondwettelijke samenspraak is gaan noemen: het recht voor de vorst om voorgelegd en geraadpleegd te worden door zijn ministers, hen aan te moedigen en te waarschuwen. Door zich aldus aan te passen blijft het koningschap zeker waardevol. Daarnaast brengt de mening van het staatshoofd, precies omdat hij buiten elke partijpolitieke twist staat, volgens de auteur een toegevoegde waarde aan die de democratie alleen maar kan verrijken. In een land waar over de kwaliteit en de deugdzzaamheid van de politieke klasse veel kan worden gezegd, zijn de vingerwijzingen van een bekwame en moreel onkreukbare instantie als de koning geen overbodige luxe.

A. Coppens

J.J.I. VERBURG (red.), **De Waterschapswet. Een artikelsgewijs commentaar**, Zwolle, Tjeenk Willink, 398 pp., 85 fl.

Het moge onwaarschijnlijk schijnen, maar de waterschapswet die op 1 januari 1992 in werking is getreden, is de eerste wet waarin deze voor Nederland zo belangrijke materie voor het eerst in haar geheel behandeld wordt.

De auteurs van het besproken lijvig boek hebben in een artikels-gewijs commentaar een volledige uiteenzetting gegeven over de oprichting, de organisatie, de bevoegdheid en het administratief toezicht van deze doelcorporaties die de waterschappen zijn.

In zes titels onderverdeeld in 22 hoofdstukken wordt een klaar en duidelijk overzicht gegeven van de hele materie.

Vooral wordt gesteund op de parlementaire voorbereiding.

Waterschappen hebben in wezen dezelfde oorsprong als onze polders en wateringen. Zij bestonden reeds zeker vanaf de tiende, elfde eeuw en hadden hoofdzakelijk tot doel de bescherming van de laag gelegen gronden tegen overstroming van buiten uit en in tweede instantie de regeling van de waterhuishouding voor het drooghouden van de laag gelegen gronden.

Waterschappen zijn nog steeds doelcorporaties maar daarenboven zijn zij ook nog bevoegd voor de milieuzorg en alle andere waterstaatsbelangen.

Waterschappen zijn openbare lichamen die hun plaats hebben in de bestuurlijke hiërarchie op dezelfde voet als de gemeenten, vanzelfsprekend alleen voor hun specifiek doel, de waterhuishouding van de bodem.

Het doel van de waterschappen ligt in elk geval op het terrein van de waterstaatszorg, dat kan omschreven worden als «dat deel van de zorg van de Overheid die betrekking heeft op de kering van het water, de waterhuishouding en de wegen en als zodanig gericht is op de bruikbaarheid van de bodem en de bescherming en verbetering van het leefmilieu».

De taken van de waterschappen zijn dus heel wat omvangrijker dan die van onze polders en wateringen.

Het administratief kader van de waterschappen komt ook overeen met dat van polders en wateringen. Het hoogste gezag is het algemeen bestuur, overeenstemmend met onze algemene vergadering van de ingelanden. Het dagelijks bestuur en de voorzitter van dat bestuur zijn de overige gezagsorganen. Maar verder gaat de vergelijking niet.

De bevoegdheid van het dagelijks bestuur en vooral van de voorzitter liggen anders. De voorzitter wordt nog door de kroon, dat wil zeggen de Koning benoemd. Het bestuur of de voorzitter hebben verregaande bevoegdheid bij dreigend gevaar van overstroming.

Alle inwoners kunnen opgeroepen worden tot het tijdelijk leveren van diensten.

Ook in Nederland is het voornaamste kenmerk van de waterschappen de bevoegdheid om ware belastingen te heffen.

Een aanslag kan worden geheven tot behartiging van de waterschapszorg. En een verontreinigingsheffing kan ingesteld worden ter behartiging van het waterkwaliteitsbeheer.

Voor ongebouwd onroerend goed is de maatstaf van de aanslag de oppervlakte. Voor gebouwde eigendommen hun waarde in het economisch verkeer.

De belastingen worden geïnd zoals de Rijksbelastingen.

De belastingen kunnen ook op de pachter worden gelegd, die dan stemgerechtigd wordt.

Het toezicht op de waterschappen is anders geregeld dan in België (artikel 158 tot artikel 164).

De bestaande regeling van het toezicht door de Overheid wordt drastisch herzien (artikel 133 Grondwet).

Het toezicht wordt nog wel steeds provinciaal geregeld. Spilfiguren zijn de gedeputeerde staten. Deze moeten de besluiten van de waterschappen goedkeuren die betrekking hebben op de waterbeheersing, en de besluiten van het bestuur tot de aanleg en verbetering van waterstaatswerken.

Het preventief toezicht is zo veel mogelijk terug gedrongen. Het is niet langer een regel maar uitzondering. De mogelijkheden voor administratief beroep worden gelimiteerd.

De regeling legt ook de hoofdlijnen vast voor een procedure en de gevolgen van toepassing van het toezicht.

In bepaalde gevallen kunnen belanghebbenden beroep doen op de kroon.

Artikel 81 bepaalt dat de waterschappen keuren (politiereglementen) kunnen uitvaardigen. Strafbare feiten worden als overtredingen beschouwd, doch gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden en een geldboete van de tweede categorie als bedoeld in artikel 23 van de strafwet (Nederland).

Samenvattend kan worden gezegd dat de commentaar een volledig en duidelijk overzicht geeft van de nu geldende waterschap-reglementering.

Door wie er belang in stelt, kan bij een herziening van onze wetgeving over polders en wateringen een en ander geleerd worden.

A. Pauwels